

АРХЕОЛОГІЯ

**для студентів спеціальності
«Історія»**

навчально-методичний посібник

Кременець 2020

ББК 63. 4я73
УДК 930.26
С 42

Археологія (для студентів спеціальності «Історія»): навч.-метод. посібник / Автор-упорядник Ірина Богданівна Скакальська. Перевидання, доповнене й уточнене. Кременець, 2020. 120 с.

Рецензенти:

Оксана Каліщук, доктор історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки;

Олександр Соловей, кандидат історичних наук, доцент Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка

Навчальний посібник з археології призначений всім, хто вивчає та викладає археологію, історію, краєзнавство для поглиблення, систематизації, закріплення знань, набуття навичок самостійного опрацювання та осмислення матеріалу.

ББК
63. 4я73

ЗМІСТ

Навчальна програма курсу «Археологія»	4
Тематика та перспективи лекцій. Методичні вказівки.	
Лекція 1 Вступ до археології. Предмет та завдання археології як історичної науки	10
Лекція 2 Кам'яний вік	30
Лекція 3. Мідно-бронзовий вік. Трипільці.....	40
Лекція 4. Ранній залізний вік. Кіммерійці. Скіфи. Сармати.....	59
Лекція 5. Античні держави Північного Причорномор'я	67
Лекція 6. Ранні слов'яни	74
Лекція 7. Археологічні пам'ятки Київської Русі	81
Лекція 8. Археологічні пам'ятки козацьких часів.....	90
Тематика семінарських занять	96
Теми ІНДЗ та курсових робіт	112
Практикум	113
Вимоги до написання та захисту реферату / курсових робіт	116
Список літератури	118

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ «АРХЕОЛОГІЯ»

ВСТУП

Курс «Археологія» розділений на два змістових модулі, базується на проблемному принципі викладання навчального матеріалу й посідає важливе місце в загальній структурно-логічній схемі підготовки кваліфікованих істориків.

Мета курсу: окреслити особливості з археологічних епох, культур та найвизначніших археологічних пам'яток України в хронологічному порядку від палеоліту до пізнього середньовіччя включно. На основі матеріалів з'ясувати основні галузі і рівень розвитку господарської діяльності, суспільних відносин, духовної культури та історичної долі давнього населення України, а також розуміння природи, характеру історичної інформації, закладених у них, і шляхи отримання цієї інформації.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

Знати:

- предмет і структуру дисципліни та її понятійний апарат;
- об'єкт, предмет, мету і завдання археології;
- археологічну періодизацію;
- археологічний термінологічно-понятійний апарат;
- нові методологічні підходи в сучасній археології;
- археологічні культури України.

Вміти:

- самостійно поглиблювати знання в рамках дисципліни шляхом пошуку й опрацювання нової інформації;
- користуватися бібліотекою вузу;
- систематизувати навчальний матеріал курсу;
- використовувати відносні та точні методи датування пам'яток;
- робити самостійні науково-обґрунтовані висновки з вивченої проблематики;
- реферувати та творчо аналізувати наукову літературу з історичної проблематики.

- практично використовувати отримувані знання, уміння і навички під час вивчення курсу.

Компетентності, якими повинен оволодіти здобувач

Інтегральна компетентність:

- здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні:

- здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу;
- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність проведення досліджень на відповідному рівні;
- здатність планувати та управляти часом;
- здатність до ефективного етичного спілкування із суб'єктами взаємодії та в колективі (групі);
- здатність обмірковувати й оцінювати власну роботу.

Спеціальні компетентності:

- здатність вдосконалення навиків читання, аналізування, коментування, рецензування наукових праць;
- здатність сприяти поглибленому аналізу та критичному підходу до історичної літератури;
- здатність застосовувати навички самостійної роботи під час трудової діяльності;
- здатність самостійно реконструювати історичний розвиток людських спільнот на підставі речових джерел;
- здатність розпізнавати за окремими ознаками належність пам'яток до конкретних археологічних культур;
- здатність характеризувати зміст основних наукових категорій археологічної науки.

ЗМІСТ КУРСУ «Археологія»

Змістовий модуль 1

Тема 1. Предмет та завдання археології як історичної науки. Основні етапи розвитку археології

Історичні джерела та археологія. Походження терміну «археологія». Предмет і завдання дисципліни.

Типи археологічних пам'яток. Стоянки, городища, могильники. Поняття про культурний шар. Археологічна культура. Археологічні скарби.

Становлення археологічної науки та видатні археологічні відкриття. Дослідження німецького археолога-аматора Генріха Шлімана. Розвиток Східної археології. Розеттський камінь. Царські поховання Ура.

Археологічна періодизація. Методи в археологічних дослідженнях. Типологічний метод. Статистичний метод. Метод дендрохронології. Метод пілкового аналізу.

Польова археологія. Археологічні розвідки. Методика розкопок. Розкопки поселень. Розкопки фортифікаційних споруд. Польова фіксація та документація. Польова лабораторія. Реставрація пам'яток і знахідок.

Охорона археологічних пам'яток.

Змістовий модуль 2

Тема 2. Кам'яний вік

Ранній і середній палеоліт. Розвиток техніки обробки кременю. Льодовиковий період. Пізній палеоліт. Удосконалення знарядь праці. Поява релігійних вірувань та мистецтва.

Матеріальна культура та господарство мезоліту. Винаходи епохи. Поява нової форми суспільної організації – племені.

Загальна характеристика неоліту. Кераміка. Ткацтво. «Неолітична революція». Неолітичні культури України. Бугодністровська культура. Культура лінійно-стрічкової кераміки. Сурська культура. Дніпро-донецька культура. Культура ямково-гребінцевої кераміки. Памятки образотворчого мистецтва неоліту.

Кам'яний вік Волині. Волинська неолітична культура.

Тема 3. Мідно-бронзовий вік. Трипільці

Перше знайомство людини з міддю. Добування та обробка міді способом холодного кування. Відкриття способу плавки міді.

Перші мідні знаряддя при переважаючому використанні кам'яних і кістяних. Поява розписної кераміки.

Загальна характеристика мідного віку. Археологічна спадщина Кукутені-Трипілля: поселення, керамічне виробництво, господарство та культура. Моделі трипільських жител. Землянкові житла пізнього етапу.

Сусіди трипільців в Україні. Лендельська культура. Культура лійчастого посуду. Культура кулястих амфор ін.

Загальна характеристика бронзового віку. Культури епохи бронзи. Історія досліджень. Бронзовий вік як історична епоха. Хронологія. Технологія бронзового лиття. Асортимент бронзових знарядь праці, побутових речей і прикрас. Особливості історичного розвитку в бронзовому віці. Скотарство – одне з найпоширеніших занять племен. Виділення пастуших племен із загальної маси населення – перший великий суспільний поділ праці. Перехід від осілого до напівкочового скотарства в умовах степів. Стан землеробства. Зростання обміну. Перехід від матриархату до патріархату. Поглиблення майнової й соціальної нерівності. Виникнення патріархального рабства. Нерівномірність розвитку в бронзовому віці на різних територіях.

Тема 4. Ранній залізний вік. Кімерійці. Скіфи. Сармати.

Ранній залізний вік. Загальна характеристика раннього залізного віку. Хронологія та періодизація. Історія оволодіння виробництвом заліза. Технологія. Сиродутні горни. Ковальська справа. Древні центри видобутку заліза. Роль заліза у прогресивному розвитку виробничих сил, господарства. Розвиток землеробства. Поглиблення суспільного поділу праці.

Передскіфський період: пам'ятки фракійського гальштату Прикарпаття і Закарпаття; лужицька культура; пам'ятки лежницької групи; пам'ятки могилянської групи. Кімерійці.

Скіфія. Кургани. Литий (Мельгуновський) курган. Курган Куль-Оба. Курган Товста Могила та ін. Війна скіфів з персами. Побут і культура скіфів. Мала Скіфія.

Сармати. Сарматські поховання. Сарматське мистецтво. Таври.

Тема 5. Античні держави Північного Причорномор'я

Вивчення античних пам'яток Півдня України. Причини грецької колонізації. Найважливіші грецькі держави Північного Причорномор'я. Історія античних держав за писемними джерелами. Соціальний лад. Мистецтво та побут. Ремесла.

Археологічне вивчення Ольвії, Тіри, Ніконію, Херсонесу, Керкінітиди, міст Боспору (Пантікапей, Мірмекій, Тірітака, Німфей, Феодосія, Кіммерік, Кітей та ін.).

Тема 6. Ранні слов'яни

Основні закономірності історичного розвитку слов'ян. Географічні умови і загально історичні особливості їх розвитку. Періодизація древньої історії слов'ян. Проблема етногенезу слов'ян. Загальні уявлення про етногенез. Використання різних джерел для дослідження цієї проблеми.

Історичні (писемні) джерела. Дані про слов'ян. (венети, анти та склавени) у творах Йордана та Прокопія Кесарійського (IV ст.).

Археологічні культури слов'ян у Південно-Східній Європі. Культурна єдність слов'ян цього періоду. Зарубинецька культура. Пшеворська культура. Латенська культура. Черняхівська культура.

Корчацько-празька культура. Ареал пам'яток. Поселення. Їх розміщення і характер. Зимнівське городище. Житлово-господарські комплекси. Землеробство, скотарство, ремесло. Поховальний обряд. Керамічний комплекс. Питання походження культури. Датування пам'яток.

Пеньківська культура. Територія. Топографія поселень та їх характер. Житла і господарські будівлі. Землеробство, скотарство, ремесло. Типи посуду. Скарби. Суспільний лад. Могильники. Духовна культура. Етнічна належність культури. Анти.

Колочинська культура. Поселення. Колочинське городище. Характер жител. Господарські будівлі. Керамічний посуд. Заняття населення. Поховальний обряд. Генетичний субстрат колочинської культури та її етнічна належність.

Ранньосередньовічні східні слов'яни V-VII ст. Східнослов'янські культури в Україні: Луки-райковецької, волинцева, роменська.

Тема 7. Археологічні пам'ятки Київської Русі

Давньоруські городища і селища. Топографія і характер селищ. Житла та господарські споруди. Господарське заняття сільського населення в світлі археології. Топографія поселень та їх характер. Житла і господарські будівлі. Землеробство, скотарство, ремесло. Типи посуду. Скарби. Суспільний лад. Могильники. Духовна культура.

Поховальні пам'ятки Русі IX- XIV ст. Підкурганні поховання: кремаційні (тілоспальні); інгумаційні (тілопокладні). Грунтові

(плоскі) поховання. Еволюція поховального обряду.

Археологічне вивчення давньоруських міст. Київ. Переяслав. Вишгород. Родень. Чернігів. Новгород-Сіверський. Любеч. Путивль. Міста Галицько-Волинського князівства.

Середньовічна археологія півдня України. Характеристика регіону. Етнічна і племінна належність населення. Салтівська (салтівсько-мояцька) культура.

Загальна характеристика матеріальної культури княжої доби.

Тема 8. Археологічні пам'ятки козацьких часів

Питання витоків українського козацтва. Територія поширення козацьких старожитностей. Хронологія. Дослідження пам'яток Запорізької Січі: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Покровська, Кам'янська і Олешківська. Їх характеристика. Паланки: Бугогардівська, Інгульська, Козацька та ін. Козацькі зимівники. Оборонні замки-фортеці Правобережжя і Лівобережжя України. Військова справа. Козацькі судна. Економіка і побут козаків. Видатна роль запорізького козацтва в історії України.

ЛЕКЦІЯ 1

Тема: Вступ до археології. Предмет та завдання археології як історичної науки

План

1. Історичні джерела та археологія як наука.
2. Типи археологічних пам'яток. Археологічна культура. Археологічна періодизація.
3. Становлення археологічної науки та видатні археологічні відкриття.
4. Польова археологія. Археологічні розвідки. Методика розкопок.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Археологія. – Київ, 2004. – № 3. – С. 116-125.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
8. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.

10. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
11. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
12. Петрашенко В. О. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини [Електронний варіант]. – Режим доступу:
Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/pub/petrashenko.htm>
14. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.
15. Словник-довідник з археології / за ред. Н. О. Гаврилюк. – К., 1996.

Методичні вказівки

1. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА АРХЕОЛОГІЯ ЯК НАУКА

«Ніщо в історії не зникає безслідно. Історичне явище може не залишити сліду ні в архівах, ні в літописах, але слід завжди залишається в землі, і справа археолога його знайти»
А. В. Арциховський

Історія та археологія нероздільні і становлять разом історичну науку, яка використовує різні види джерел – письмові та речові. Археологія вивчає саме речові джерела. Археолог цінить не матеріал, з якого виготовлена річ, а наукову інформацію, яку несе знахідка.

Джерела, якими оперує археологія, дуже розмаїті, вони охоплює все, що створене людиною, що слугувало їй за життя, а почасти й по смерті: рештки виробничої, побутової і духовної діяльності. Відповідно, їх можна поділити на дві групи:

1) *стаціонарні об'єкти* – залишки поселень, могильників, святилищ та всіляких споруд на них;

2) *мобільні* – будь-які речі, виявлені під час розкопок поселень і могильників: знаряддя, посуд, зброя, прикраси, статуетки та ін.

Однак спектр джерел, якими оперують археологи, не обмежується цим. У процесі розкопок археологи видобувають багато й інших свідчень діяльності людей, дослідження яких є

прерогативою інших наук. Це й фізичні останки самих людей, які цікавлять антропологів, й кістки тварин – сфера інтересів зоологів, і залишки рослин чи їхніх відбитків на глиняних виробах – їх вивчають ботаніки. Можливості палеоботаніки значно збільшилися з появою приладів, які дають змогу зафіксувати пилок рослин, а отже відтворити природне тло і напрями господарчої діяльності давніх колективів (мисливство, скотарство, збиральництво, землеробство). Археологи знаходять речі з старовинними текстами, відповідно, наука епіграфіка вивчає написи на каменях, скелях, глині.

Сам термін «археологія» в письмових джерелах вперше зустрічається у Платона (427 – 347 рр. до н.е.) в діалозі «Гіппій Старий». Вірогідно, що Платон розумів під археологією розшуки старожитностей. Термін «археологія» використовують Страбон, й інші, насамперед грецькі автори. Всі вони надавали йому значення прадавньої історії і навіть первісної.

За середньовіччя термін «археологія» був витіснений терміном «старожитності» і на довгі роки забутий.

У 1767 р. професор Геттінгенського університету Християн Готтліб Гейне відродив грецький термін «археологія», прочитавши курс лекцій «Археологія мистецтва давнини, переважно греків та римлян». Але відновлений термін не мав уже того широкого значення, що надавали йому греки. Х. Г. Гейне під археологією розумів тільки опис та класифікацію пам'яток класичного мистецтва.

Наведемо трактування предмету археології як науки окремими вченими.

Археологія (від грец. – давній і слово, наука) – галузь історичної науки, що вивчає речові пам'ятки від палеоліту до пізнього середньовіччя включно і реконструює за ними давню історію суспільства. Речові джерела – рештки поселень, могильники, знаряддя праці, посуд, зброя, твори мистецтва – вивчаються спеціалістами-археологами шляхом розкопок, а також лабораторного їх дослідження. На завершальному етапі роботи археолог виступає як історик, котрий використовує для своїх висновків і речові, і писемні джерела. (Толочко П.П. *АРХЕОЛОГІЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка»,*

2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Arkheolohiia>

Археологія – наука, яка вивчає історію людства на основі аналізу решток матеріальної культури (*Винокур І. С. Археологія України: Навч. посіб. / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін – К.: Вища шк., 1994.*).

Археологія – це наука, яка вивчає первісні, античні та середньовічні історичні джерела і відновлює за ними історичне минуле людського суспільства (*Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.*)

В археології розрізняють предмет і об'єкт дослідження. Під предметом зазвичай розуміють саме стародавнє суспільство в усій його сукупності аспектів: матеріального, духовного, побутового, етногенетичного, соціального. Об'єкти ж дослідження – це перш за все речові джерела, що є основою для історичних реконструкцій. Інакше кажучи, археологія – це наука, що вивчає історичне минуле людства в основному по археологізованим пам'ятках минулого і речовим джерелам (*Археологія: Учебник / А.И. Мартынов. – 5-е изд., перераб. – М.: Высш. шк., 2005. — 447 с.: ил.*)

Невипадково археолога часто порівнюють з детективом. Першим це зробив Г. Кларк, на думку якого археолог «нагадує криміналіста. Він повинен бути впевненим в непрямих доказах і велика частина його часу йде на деталі, які можуть здаватися тривіальними, незважаючи на те, що як сліди людських дій вони представляють надзвичайний інтерес» (*Петров Н.И. Археология. СПб.: СПбКО, 2008. – 232 с.*).

2. ТИПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК. АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА. АРХЕОЛОГІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Що ми називаємо словом «пам'ятка»? Не плутайте із словом пам'ятник!

Найпростіше трактування **археологічної пам'ятки** – компактна територія з матеріальними рештками людської діяльності.

Археологічна пам'ятка – сукупність артефактів й відкладень, в яких усі вони зв'язані в одне ціле безпосереднім взаємонакладенням або взаємопроникненням. Поняття пам'ятки

служить безпосередньо задля встановлення не життєвих, а суто археологічних співвідношень між її культурними складовими і трактується як будь-яке місце, що колись було заселене або використовувалося людиною та виявлене археологами в процесі розвідок або розкопок – від невеликої тимчасової стоянки до міста із складною структурою.

Артефакт – це конкретний речовий об'єкт, зроблений людиною відповідно до норм культури. Іншими словами – будь-яке творіння рук людини – споруда, знаряддя праці, витвір мистецтва, житло, посудина або інший об'єкт. Ознак артефакту може набути й ландшафт у тому випадку, якщо він зазнав істотних змін в результаті діяльності людини: дії вогню, спорудження будівель або доріг, обробки ґрунту й т. ін.

Зверніть увагу, що археологічні пам'ятки не тільки відображають минуле життя, вони є частиною того життя.

Усі археологічні пам'ятники представлені кількома типами. Окреслимо окремі з них та дамо їм коротку характеристику.

Поселення – загальна назва цілої групи археологічних пам'яток, пов'язаних з життям людей в минулому. Залежно від епохи і характеру діяльності людей вони різні. Серед них виділяються власне поселення, розташовані, як правило, на прирічкових терасах, берегах озер або древніх водойм, яких зараз немає. Ці місця мають сліди від осель і господарської діяльності. За умовами розташування вони або відкриті, не мають ніяких спеціально зроблених укріплень, або використовують тільки природні особливості ландшафту (зручна берегова тераса, яри, струмки, природно закриті печери в гірській місцевості).

Стародавні міста – особливий вид археологічних пам'яток. Відомі перетворення міст в археологічні пам'ятники, наприклад, Стародавнього Єгипту, столиця Стародавньої Персії – Персеполь, Мохенджо-Даро в Індії, місто Ромула в Римі, Стара Ніса – один з центрів Парфії й ін. Сюди ж відносяться ті, які мають археологічну цінність нині існуючі міста та їх укріплення – цитаделі, фортеці та простір усередині них.

Поховання і поховальні споруди – друга, найбільш численна група археологічних пам'яток. Вони представлені ґрунтовими могильниками, курганами і гробницями. Такий поділ зроблено за зовнішніми ознаками, наявністю або відсутністю споруд на поверхні над місцем поховання.

Зольник (тип археологічної пам'ятки чи об'єкта) – це невисокий насип, повністю утворений культурним шаром в результаті багаторазового зсипання в одне місце золи з домівок, залишків жертвопринесень та їжі, домашнього сміття й битого посуду. Зольники, перш за все, були пов'язані з культом дому та землеробства. Подібні пам'ятки були розповсюджені з епохи пізньої бронзи до раннього середньовіччя здебільшого в лісостеповій смузі Північного Причорномор'я.

Стели (тип археологічної пам'ятки чи об'єкта) за призначенням споріднені з «кам'яними бабами», але є більш умовними в плані реалістичності зображень. Залежно від форми і прийомів обробки, стели умовно поділяються на дві групи: стели-плити без антроподібності; антропоморфні стели. Перший тип – стели-плити без контурів голови, хоча їх поверхня була обробленою. За своєю формою вони лише умовно наближаються до антропоморфності. Другий тип – антропоморфні стели, що виконані з плит, або стовпоподібних брил піщанику чи кварциту з обов'язковим зображенням голови.

Могильник (тип археологічної пам'ятки чи об'єкта) – це місце поховання небіжчиків. В античній традиції могильники, зазвичай, називалися **некрополями**, в християнській та мусульманській традиціях – кладовищами або цвинтарями. Поховання здійснювалися із дотриманням певного обряду, пов'язаного з уявленнями про потойбічне життя. Почасти разом із померлим в могилу клали різні предмети: одяг, зброю, прикраси, посуд та інші побутові речі; їжу, туші жертвних тварин тощо. Іноді в могилах зустрічаються додаткові поховання насильно позбавлених життя людей, які були залежні від похованого. Археологічне вивчення могильників дає багатий матеріал для дослідження не лише вірувань давнього населення, але й інших аспектів його життя: матеріальної культури, побуту, форм господарства, виробництва і торгівлі, сімейних та соціальних стосунків, мистецтва тощо. Крім того, могильники зберігають важливі матеріали для палеоантропології і поповнюють музеї давніми предметами, які збереглися цілими і неушкодженими, що майже не зустрічається під час дослідження поселень.

Пам'ятки наскельного мистецтва представлені так званим печерним живописом (поліхромні зображення), який відноситься до палеоліту. Цей вид пам'яток відомий на всіх континентах. Зображення різні, залежать від часу і місця. Є певна

закономірність розташування цих пам'яток: вони пов'язані з передгір'ями, горами, виходами каменю на берегах річок, озер, морів. Пам'ятки наскельного мистецтва знаходяться на поверхні, вони відкриті, тому не є в повній мірі археологічними.

Пам'ятки господарської діяльності – місця видобутку каменю, древні рудні добування в гірських місцевостях, що виникли в палеоліті, місця виплавки металу, залишки зрошувальних споруд, стародавні дороги

Архітектурно-археологічні пам'ятки – складають досить численну групу. Це цитаделі і кремлівські комплекси середньовіччя в древніх містах; замкові споруди, архітектурно-релігійні комплекси, міські укріплення. Архітектурно-археологічні пам'ятки представляють комплексний інтерес для археологів, істориків і архітекторів.

Кам'яні статуї – належать різним археологічним епохам, відомі від енеоліту і до середньовіччя (половецькі кам'яні баби). Вони різні по зображенню, призначенням, функціями. В одних випадках кам'яні статуї пов'язані з похоронними комплексами і були їх частиною, хоча і несли самостійну смислову функцію, в інших – це повністю самостійні монументально-образотворчі пам'ятки.

Скарби. Є два поняття скарбу – побутове, коли мова йде про спеціально заховані дорогоцінні предмети або монети, і професійне, археологічне, пов'язане з археологічними предметами (озброєння, знаряддя праці, посуд і ін.). Скарби можуть бути заховані з яких-небудь причин та залишені їх власниками або поховані в результаті катастроф.

Епіграфічні пам'ятки – збереглися кам'яні стели з написами різних епох.

Пам'ятники підводної археології – це залишки узбережних поселень минулого, могильники і наскельні зображення, які знаходяться під водою, затонулі кораблі різних епох.

Культурний шар та археологічна культура.

Більшість археологічних пам'яток люди добули з культурного шару. Культурний шар зберігає в собі рештки діяльності людини. Шари землі, які лежать нижче культурного шару і не мають решток життя людини, в археології називають «материком».

Розглядаючи питання теми слід акцентувати увагу на понятті «**археологічна культура**» – це сукупність схожих пам’яток, обмежених певним простором і часом.

Запам’ятайте, що «**археологічна культура**» – це одне із основних понять в археології! Вчені запропонували близько 30 визначень.

Назви археологічних культур умовні й мають різне походження: наприклад, за назвою населеного пункту, де було виявлено матеріали певного зразка (трипільська, зарубинецька, черняхівська культури названі за селами на Київщині), за яскравою прикметою, наприклад посуду (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки), за типом поховальних споруд (ямна, катакомбна, зрубна культури). Отож, і назви трипільці, ямники – також умовні.

Наводимо періодизацію в археології, опираючись на відомих авторів.

Археологічна періодизація України

Кам’яний вік	<i>Палеоліт</i>	ранній	1 млн - 150 тис. рр. тому
		середній	150 - 35 тис. рр. тому
		пізній	35-11 тис. рр. тому
	<i>Мезоліт</i>		10-6 тис. рр. тому
	<i>Неоліт</i>		VI-IV тис. до н. е.
Мідно-кам’яний вік або енеоліт			IV-III тис. до н. е.
Бронзовий вік			II-I тис. до н. е.
Залізний вік			від I тис. до н. е.

(Таб. складена за Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. Навчальний посібник. – К., 2006.)

Кам’яний вік	<i>Палеоліт</i>	від появи людини до 10 тис. років тому	
	<i>Мезоліт</i>		IX - V тис. до н. е.
	<i>Неоліт</i>		VI - IV тис. до н. е.
Мідно-кам’яний вік або енеоліт			IV – III тис. до н. е.
Бронзовий вік			II-I тис. до н. е.
Залізний вік			

<i>передскіфський період</i>	IX –VII ст. до н. е.
<i>скіфський період</i>	VII- III ст. до н. е.
<i>сарматський період</i>	III ст. до н. е.- III ст. н. е.
антична епоха у Причорномор'ї	VII ст. до н. е.- IV ст. н. е.
Ранньослов'янський час та епоха Великого переселення народів III- VII ст.	
Києворуський період IX- X IV ст.	
Козацька доба XV-XVIII ст.	

(Таб. складена за Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008)

Зверніть увагу, що внаслідок нерівномірного історичного розвитку населення окремих територій деякі археологічні культури різних епох могли розвиватися одночасно.

Археологічна періодизація Волині

Кам'яний вік	<i>Палеоліт</i>	від появи людини до 10 тис. років тому
	<i>Мезоліт</i>	IX -V тис. до н. е.
	<i>Неоліт</i>	VI -IV тис. до н. е.
Мідно-бронзовий вік або енеоліт		
<i>енеоліт</i>	IV –III тис. до н. е.	
<i>бронзовий вік</i>	II-I тис. до н. е.	
Ранній залізний вік		
<i>передскіфський період</i>	IX –VII ст. до н. е.	
<i>скіфський період</i>	VII- III ст. до н. е.	
Ранньослов'янський час та епоха Великого переселення народів - культура рубежу ер та пер. пол. I тис. н. е. (зарубинецька, пшеворська, вельбарська, черняхівська); - культури східних слов'ян др. пол. I тис. н. е. (корчацько-празька та Луки-Райковецька).		

Києворуський та Волинсько- Галицький період IX- X IV ст.
Козацька доба XV-XVIII ст.

(Таб. складена за Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. Луцьк, 2005)

3. СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ТА ВИДАТНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ

Вважається, що перші розкопки були здійснені вавилонським царем Набонідом в 6 ст. до н.е. Він шукав надписи давніх царів.

Зазначимо, що перший відомий нам автор, який зверну увагу у своєму історичному дослідженні на речові пам'ятки минулого, – Геродот. Він детально описує єгипетські піраміди.

Зверніть увагу на основні віхи розвитку науки археології.

Подальший розвиток археології пов'язаний з епохою Відродження. Несподівана археологічна знахідка змусила італійців замислитися про життя зниклих поколінь. У квітні 1485 р. робітники, які проводили розкопки за кілька кілометрів від Риму, знайшли мармуровий саркофаг, а в ньому муміфіковане тіло дівчини незвичайної вроди. Знахідка (т.зв. фанчулла) викликала в Римі справжню сенсацію. Папа наказав потайки поховати мумію, але ще довго розмови про цю знахідку бентежили шукачів старожитностей.

У 1478 р. гуманіст Помпоній Лет організував у Римі Академію антикваріїв для вивчення давніх написів. Ця академія стала прототипом майбутніх археологічних академій.

У 1515 р. Лев X видав декрет, яким зобов'язував пред'являти папському урядові кожну знайдену при розкопках річ.

Перші спроби систематизувати накопичений археологічний матеріал були зроблені в галузі епіграфіки. У 1603 р. гейдельберзький професор Грутер видав величезну збірку з дванадцяти тисяч написів, здебільшого латинських. Ця збірка мала такий успіх, що на честь її упорядника поети писали оди.

У 1753-1756 рр. було засновано і відкрито Британський музей у Лондоні, який став одним з найбільших зібрань археологічних знахідок.

У 1870 р. розпочав свої розкопки та дослідження німецький археолог-аматор **Генріх Шліман**. Його знали всі – від королів до вуличних хлопчиків. На його долю випало стільки ж схвалення,

скільки й осуду. Слід зауважити, що на них Шліман заслуговував: він знайшов Трою, він же її зруйнував.

Генріх Шліман відомий всім як людина, відкопав гомерівську Трою. Його відкриття – це приклад реалізації давньої дитячої мрії. Генріх Шліман писав про себе: «Коли я 1832 р. в десятирічному віці підніс батькові як різдвяний подарунок виклад головних подій Троянської війни і пригод Одиссея та Агамемнона, то й гадки не мав, що тридцять шість років згодом, після того як мені пощастить на власні очі побачити місця, де розгорталися військові дії, і відвідати батьківщину героїв, чиї імена завдяки Гомеру стали безсмертними, я запропоную до уваги публіки цілу працю, присвячену цій проблемі».

Згодом він записав у щоденнику: «Небо в чудодійний спосіб благословило мої торгові справи, і до кінця 1863 р. я побачив себе власником такого майна, про яке не наважувався мріяти й у найчестолубніших своїх задумах». І зразу після цього – несподіване: «З огляду на це я відійшов від торгівлі, вирішивши цілком присвятити себе науковим заняттям, що завжди надзвичайно приваблювали мене».

Найвражаючою знахідкою Шлімана був «скарб царя Пріама», який дослідник особисто виявив у міській стіні. Пізніше з'ясувалося, що насправді скарб належав якомусь могутньому правителю, який жив за тисячу років до Пріама. Тут були золоті діадеми, застібки, ланцюги, різні гудзики, блюда, прикраси, філігрань... Це був тріумф Генріха Шлімана й водночас тріумф Гомера. Те, що вважалося фантазією поета, насправді колись існувало – і це було доведено.

Східна археологія. У 1798 р. в Єгипті, поблизу Александрії, почалася висадка десанту французької військової експедиції на чолі з Наполеоном. Експедицію супроводжувала група вчених, різних за фахом та художників. Після перших перемог Наполеона було засновано Єгипетський інститут для вивчення країни.

Варто згадати відкриття французького вченого Шампольйона, він показав як читати давньоєгипетські тексти.

У 1922 р. після п'яти років розкопок у Долині царів археолог Говард Картер знайшов те, що так довго шукав, – непограбовану гробницю фараона XVIII династії Тутанхонамона.

Коли Картерові виповнилося 17 р., він подався до Єгипту. Там він копіював на папері вже виявлені давні малюнки і надписи. Пригадують, що він міг працювати весь день і потім

заснути просто в гробниці серед кажанів. Картер цілком присвятив себе вивченню Єгипту.

Археологія України під якою маємо на увазі дослідження й осмислення старожитностей у межах сучасних кордонів нашої країни, виникла і розвивалася тривалий час як складова російської, формування якої певною мірою дублювало ритми розвитку західноєвропейської археології, хоча й мало свої особливості.

Величезна кількість пам'яток, зокрема монументальних – великих курганних могильників, які почали зводити за доби енеоліту, городищ та валів, які вирізнялися своєю масштабністю у період залізного віку, – ясна річ, не могла залишатися непоміченою. Для Нестора-літописця давно залишені городища («гради») стали одним із аргументів для висвітлення історії розселення слов'ян. Однак передісторія археології на землях України пов'язана передусім із церковною археологією, спрямованою на придбання і збереження церковних святинь. Та й перші розкопки в Україні – Десятинної церкви П. Могилою (1636) – було проведено не з науковою метою, а щоб довести польському урядові давність православної церкви (боротьба проти церковної унії).

Початок археології як науки пов'язаний з петровською добою, зокрема заснуванням у 1718 р. Кунсткамери у Петербурзі. Особливо значущою подією у становленні археології стали так звані «вчені мандрівки», ініційовані Петром I, а після його смерті – Російською академією наук – з метою суцільного обстеження природних і духовних багатств Росії. Можливо, під впливом цих подій у 1763 р. за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю О. П. Мельгунова поблизу Єлисаветграда (нині Кіровоград) було розкопано великий курган – Литу могилу (інша назва — Мельгуновський курган). Унікальні знахідки з нього були передані до Петербурга (зберігаються в Ермітажі) і майже одразу правильно ідентифіковані як скіфські. Як то нерідко буває, перший розкопаний не грабіжниками курган виявився унікальною пам'яткою. Це найдавніший скіфський царський курган на території нашої країни. Від цієї події розпочинають родовід скіфської археології. Скіфи Геродота ставали реальністю.

Приєднання Криму до Росії відкрило шлях «ученим мандрівкам» і до Північного Причорномор'я – експедиціям В. Ф. Зуєва (1782), П. С Палласа (1793—1794), П. І. Сумарокова (1799,

1802). Так було відкрито багатий світ півдня — грецькі міста й грандіозні кургани, «печерні» міста й середньовічні фортеці, кам'яні ящики таврів. Тим самим було зроблено перші кроки до розвитку таких підрозділів археології, як класична, таврів, середньовічної історії Криму. Не лише наукові інтереси, а й грабіжницькі розкопки спонукали до організації музеїв на півдні – в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826). Діяльність музеїв не обмежувалася збиранням старожитностей, вони розпочали вивчення пам'яток. Уже перші дослідження в Керчі одразу ж увінчалися успіхом, а Ермітаж, куди передавалися старожитності з усієї Росії, поповнився шедеврами греко-скіфського мистецтва (кургани Куль-Оба, Кекуватського, Золотий).

Об'єднання навколо Одеського археологічного музею фахівців та любителів археології сприяло створенню Одеського товариства історії і старожитностей (1839). Ініціатором його був Микола Мурзакевич – професор і ректор Рішельєвського ліцею. А 1846 р. при Товаристві було організовано власний музей, який вирізнявся багатством своїх експонатів, особливо монет. У 1858 р. обидва музеї об'єдналися.

На початку ХІХ ст. починає формуватися і слов'яноруська археологія. Одним із її родоначальників був польський етнограф і меншою мірою археолог Зоріан Доленга-Ходаковський (псевдонім Адама Чарноцького), який палко обстоював ідею значущості археологічних джерел для відтворення історії слов'ян. Під час мандрівок по Західній Україні та Наддніпрянщині він занотував чимало пам'яток, а також топонімів, народних переказів, пісень. Це стимулювало увагу до старожитностей лісостепової смуги України. Ідею З. Ходаковського підтримав засновник Харківського університету (1805) В. Н. Каразін, який започаткував розкопки пам'яток на Харківщині.

У 1824 р. Кіндрат Лохвицький, митрополит Київський Євгеній (в миру Євфимій Болховітін) і Максим Берлінський організують у Києві розкопки Десятинної церкви, Золотих воріт, валу, під яким знайдено руїни церкви Св. Ірини часів Ярослава Мудрого та ін. Вихованець Києво-Могилянської академії М. Ф. Берлінський підготував першу ґрунтовну працю з історії Києва, яка супроводжувалася докладним описом топографії і монументальних пам'яток Києва (повністю видана лише 1991 р.).

І все ж на середину XIX ст. археологія Східної Європи лише спиналася на ноги і ще не набула вигляду цілісної системи знань. Це продемонструвала організація у Петербурзі Російського археологічного товариства (1846), яке мало три відділення: 1) слов'янської та руської археології; 2) східної і 3) класичної, візантійської та західноєвропейської археології. Навіть ігноруючи той факт, що останній відділ швидко згорнув свою роботу, структура Товариства була бідною як тематично, так і хронологічно. Вона відверто демонструвала відставання російської археології від західноєвропейської. Утім, з ініціативи Товариства було організовано кілька археологічних експедицій, матеріали яких було видано в «Известиях» і «Записках» Товариства.

Першою державною центральною археологічною установою Росії була організована 1859 р. Імператорська археологічна комісія (ІАК). Її мета зводилася до пошуку предметів старовини, збору інформації про державні та приватні колекції, аналізу й оцінки старожитностей. З 1889 р. їй належало виключне право на розкопки. Воно надавалося «відкритим листом», згідно з яким передбачалося подання звіту про розкопки.

Істотні зрушення у розвитку археології пов'язані з діяльністю талановитого вченого й організатора науки Олексія Уварова (1828—1884). З його ініціативи у 1864 р. було організовано Московське археологічне товариство, засновано Історичний музей у Москві (відкрився 1883 р.), а також уведено традицію скликання Всеросійських археологічних з'їздів.

До речі, з 15 археологічних з'їздів шість відбулися в Україні. Проведення з'їзду в Києві (1874) засвідчувало інтерес до цього регіону, пов'язаний з визначними відкриттями, а також наявність тут наукових сил, здатних організувати такий захід. Ідеться, насамперед, про Володимира Антоновича – на той час ще доцента, а згодом професора університету Св. Володимира. Видатний історик, археолог, нумізмат, етнограф, громадський і культурний діяч – В. Б. Антонович у другій половині XIX ст. був найвідомішою фігурою у середовищі національних діячів науки і культури. Тож саме В. Б. Антоновича вважають основоположником української археології.

Активну участь у підготовці з'їзду брав Хведір Вовк (1847-1918) – ще одна яскрава постать в українській науці – антрополог, етнограф і археолог. У 1875-1876 рр. він разом із В.

Б. Антоновичем брав участь в археологічних експедиціях і під його впливом звернувся до гуманітарних наук. У роботі з'їзду також брав участь Дмитро Самоквасов (1843-1911) – уродженець Чернігівщини, майбутній професор Варшавського університету, історик права й археолог-славіст, який незадовго перед цим захистив магістерську дисертацію в Києві.

Під впливом Київського центру сформувався невеличкий Лубенський осередок, учасники якого гуртувалися навколо приватного музею К. М. Скаржинської. Саме з діяльністю цього гуртка пов'язане відкриття палеоліту у Східній Європі. Йдеться про стоянку поблизу с. Гінці на Полтавщині, випадково виявлену краєзнавцем Г. Кир'яковим і частково досліджену в 1873 р. Федором Камінським – викладачем Лубенської гімназії і фундатором музею К. Скаржинської. Передісторія на українських землях сягнула палеолітичної доби.

Учнем В. Антоновича був і Вікентій Хвойка (1850-1914), чех за походженням. В археології він прожив коротке, але дуже яскраве життя. Під керівництвом В. Антоновича він розкопав Кирилівську палеолітичну стоянку в Києві (1893-1900), вік якої уточнив Х. Вовк (мадлен за європейською шкалою). На рубежі XIX-XX ст. розкопки В. Хвойки на Київщині поблизу сіл Трипільля, Зарубинці, Черняхів, Ромашки увінчалися виділенням трипільської, зарубинецької та черняхівської культур, а також відкриттям нових палеолітичних пам'яток. Ці яскраві матеріали було продемонстровано на XI (Київ, 1899), XIII (Катеринослав, 1905) і XIV (Чернігів, 1908) археологічних з'їздах. Але не тільки. Спираючись на діапазон своїх досліджень (а це ще й кургани, городища та ін.) та узагальнивши наявні археологічні джерела, В. Хвойка створив першу історичну концепцію розвитку населення Середньої Наддніпрянщини – від палеоліту до Київської Русі. Слов'ян у цьому регіоні дослідник вважав автохтонами і вів їхній родовід від трипільської культури. Попри певні, зрозумілі з позицій сьогодення, хиби цієї концепції, чимало її положень зберігають силу (наприклад напрями заселення Східної Європи, дати культур тощо).

Археологія України, яка розвивалася за окремими напрямками (антична, скіфська, слов'яно-руська), після відкриттів В. В. Хвойки та В. О. Городцова не лише поповнилася новим розділом (первісна), а й набула вигляду доволі деталізованої (особливо у

межах бронзового та залізного віків) культурно-хронологічної схеми.

Такою увійшла археологія у ХХ ст. Саме в цей період проявилось хронологічне і просторове розмаїття археологічного світу України.

Через сталінські репресії, Голодомор та Другу світову війну власне у повоєнні роки почала реалізовуватися та модель археологічної науки, яку ми маємо сьогодні. Сутність її визначають три моменти: 1) інтеграція зусиль науковців різних установ (академічних, навчальних, музеїв) задля суцільного обстеження території України, вияву, збереження й дослідження пам'яток, а також розробки теоретичних і методологічних засад археології; 2) диференціація й спеціалізація окремих розділів археології, націлених на з'ясування хронологічних і локальних особливостей пам'яток різних епох; 3) соціально-історична спрямованість досліджень, втілена в головній меті археології — реконструкції історії окремих спільнот, представлених локальними групами пам'яток, археологічними культурами чи комплексами ранньодержавних утворень як суб'єктів історичного процесу.

Археологічні здобутки ХХ ст. вражають. Археологія не лише набула статусу науки, а й здійснила колосальний прорив у всіх сферах. Розкриттю багатства археологічного світу України сприяли цілеспрямована політика з організації спеціальних експедицій для розкопок пам'яток (наприклад, грецьких міст, трипільських поселень) та суцільних розвідок з метою виявлення нових і навіть грандіозні економічні проекти, які мобілізували вчених на врятування археологічної спадщини. У процесі цих досліджень сформувалася українська наукова еліта, старше покоління якої було пов'язане з В. Б. Антоновичем та іншими видатними науковцями (більшість із них загинула в 1930-ті роки), а наступні шліфували свою майстерність, попри всі політичні й ідеологічні перепони, в спільних російсько-українських експедиціях та масових наукових конференціях радянських часів. Все це зумовило розгортання масштабних досліджень і формування національної багатогалузевої школи археологів.

Археологія — наука романтична, сповнена очікувань і несподіванок, а інколи — й розчарувань. Її розвиток детермінується питаннями, якими постійно переймається

археолог, прагнучи проникнути в таємниці й загадки минулого, шукаючи на них відповіді й у інших фахівців.

4. ПОЛЬОВА АРХЕОЛОГІЯ. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ. МЕТОДИКА РОЗКОПОК

Першим кроком до відкриття давньої історії є археологічні розкопки. Слід бути уважним до того, що лежить під ногами на полі, на польовій дорозі тощо.

Археологія включає в себе теоретичну і практичну (інакше ще звану польова) частини.

Зверніть увагу на польові дослідження, які включають:

1. Розвідку. Деякі види пам'яток, такі як кургани, городища знайти не важко, бо вони лежать на поверхні. Проте, щоб їх виявити, треба мати досвідчене око. Спочатку супутником археолога були лише власна спостережливість, олівець та папір на якому робилися нотатки. Багато археологічних пам'яток виявлено на підставі усних джерел.

2. Обміри, збір підйомного матеріалу і закладення шурфів. На кресленнях а щоденниках фіксується розташування пам'ятки щодо сторін світу, її форма. *Шурф* – вертикальний квадратний колодязь площею 4-6 м². Шуфровка допомагає визначити товщину і вміст культурного шару.

3. Розкопки. Документація розкопок.

Потрібно ознайомитись з **історичними реконструкціями в археології**. Уже в процесі розкопок пам'яток і обробки отриманого матеріалу здійснюються певні реконструкції об'єктів та речей: *графічні* (оселі, храми, кургани, речі) або через *відновлення об'єктів і речей за уламками* (склеювання горщика). Проте у цьому разі йдеться лише про реконструкцію джерел, а не історії.

Реконструкція історії розпочинається з відтворення способу життя. Культурні накопичення і знахідки немовби самі посилають нам сигнал про епоху, в яку жили їхні творці, – чим вони займалися і яким був їхній побут. Для цього інколи вистачає повсякденних знань: житло вказує на осілість, рибальський гачок – на рибальство. Навіть одна річ може збудити цілу низку асоціацій: скажімо, залізний серп є свідченням доволі пізнього періоду історії, коли добре знали, що таке хліборобство, а отже, й осілий спосіб життя.

Зверніть увагу на проблематику! **Археологічна розвідка і визначення місця розкопок.** Цю роботу слід починати із вивчення архівних матеріалів і літератури, що стосується обраного для дослідження району. Особливу увагу під час організації маршрутної розвідки необхідно приділити топографічним картам, без яких кваліфікована розвідка просто неможлива. Останнім часом отримання таких карт стало доступним для археолога завдяки розсекреченню і публікації їх у пресі. Зауважимо, що відсутність карт, або їх недостатня точність зводить нанівець археологічну розвідку, оскільки неможливо картографувати описаний у науковому звіті, або в літературі археологічний об'єкт,

Найбільш відповідальним і важливим етапом археологічного дослідження є **розкопки**. Методика археологічних розкопок суттєво відрізняється в залежності від історичної епохи, до якої належить археологічний об'єкт. Ці роботи проводяться спеціалістами-фахівцями, що мають досвід роботи з конкретними археологічними пам'ятками. Найбільш важливим етапом розкопок є вивчення стратиграфії пам'ятки, що передбачає дослідження археологічних комплексів за окремими нашаруваннями і горизонтами. Це вимагає не лише специфічних знань щодо проведення самих земляних робіт, а й вміння документально фіксувати отримані результати, та особливого таланту «читання» землі під час розчистки зруйнованих об'єктів. Це має особливо велике значення для вітчизняної археології, польова методика якої дещо відрізняється від зарубіжної. Для останньої характерним є дослідження пам'ятки на заданій площі за чітко обумовленими стратиграфічними зрізами, з постійною фіксацією знахідок і лінз об'єктів на планах в двомірному і трьохмірному просторі. В процесі такого дослідження виявлені об'єкти розкопуються до дна пошарово разом з оточуючим їх культурним шаром. Лінзу об'єкта потім в лабораторних умовах можна повністю відновити на кресленнику, співставляючи окремі плани за горизонтами.

У нас прийнято проводити розчистку об'єкту з моменту виявлення його котловану на древній поверхні до дна. Ця методика має ту безперечну перевагу, що вона дозволяє залишати не зруйнованими котловани, спущені в культурний шар, хоч треба відмітити, що вміння простежити їх в темному культурному шарі вимагає неабиякого досвіду. Якщо археолог припустився

помилки при «читанні» об'єкту, її досить важко виявити в лабораторних умовах.

Дослідження культурного шару – надзвичайно відповідальний момент археологічного вивчення пам'яток, з огляду фактично повного знищення об'єкту під час розкопок. Саме тому при веденні наукового щоденника для дослідника не повинно існувати незначних дрібниць.

Сучасний археолог під час розкопок крім речових знахідок має збирати велику кількість зразків : землі, вугілля, пилку, обвуглені залишки рослинної їжі і окремих зернівок, кістки тварин. Ці матеріали використовуються спеціалістами суміжних дисциплін, без яких інформація про життя стародавнього населення буде неповною. Для проведення повноцінного археологічного дослідження у штаті експедиції повинен бути палеоботанік, палеозоолог, при необхідності – геолог і географ-ландшафтознавець.

Вже в польових умовах археолог проводить часткову реставрацію знахідок, їх очищення і закріплення. Проте справжня реставрація матеріалу можлива лише в спеціальних лабораторіях наукових і реставраційних закладів.

Окремою галуззю археології стала антропологія, що вивчає морфологію древньої людини, її походження, еволюцію за матеріалами могильників. Вивчення антропологічного складу стародавнього населення України допомагає відтворити складні етнокультурні процеси, що відбувались на її території впродовж тисячоліть.

Для датування пам'яток використовують різні методи.

Наведемо найбільш відомі методи дослідження.

Типологічний метод. Його суть полягає у виділенні серед археологічних знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Є, наприклад, вістря стріли свідерського типу, скіфський меч-акінак, горщик киеворуського типу тощо. Типи речей часто ділять на підтипи та інші номенклатурні одиниці. Типи речей з різних археологічних об'єктів порівнюють між собою, встановлюють їх відмінність, схожість або тотожність. Порівнюють і цілі комплекси речей, властивих тій чи іншій пам'ятці. Схожість речей пояснюється однаковим функціональним призначенням їх або генетичною спорідненістю населення, що виготовляло ці речі. Наявність спільних типів

речей також свідчить про один і той самий час існування тих пам'яток, де їх виявлено. Отже, застосування типологічного методу дає можливість виділяти археологічні культури і їх датувати.

Метод пилкового аналізу.

Капсула з пилком рослин довго зберігається в ґрунті. Ці капсули в різних рослин неоднакові за формою і розмірами. Визначаючи склад пилку у зразках, палеоботаніки роблять висновок про ландшафт і клімат стародавніх епох. Таким чином було виявлено, що клімат протягом епох не був завжди однаковим. У плейстоцені були холодні льодовикові періоди. В голоцені виділяється кілька відносно точно датованих кліматичних періодів. Визначивши склад пилку в культурному шарі поселення і порівнявши його з даними діаграм уже датованих кліматичних періодів, можна визначити і вік пам'ятки.

Для датування археологічних пам'яток, віддалених у часі, більш точні дані дає **археомагнітний метод**. В його основі лежить спостереження над поведінкою геомагнітного поля на залишках намагніченості випаленої глини з печей і вогнищ. Хоч практичне використання цього методу ускладнюється нестійкістю напрямку поля в залежності від регіону, його перспективність цілком доведена українськими спеціалістами. На Заході поширений **метод термолюмінесценції**, який ґрунтується на явищі акумулювання в кристалічних утвореннях в кераміці променів радіоактивних елементів з ґрунту, а також космічного випромінювання. Цей метод стає у нагоді при визначенні епох, що існували більше 50 тис. років назад в ситуації, коли не має писемних джерел і достатніх типологічних даних для хронології пам'ятки.

Важливе місце серед інших методик абсолютного датування в археології належить **дендрохронології**. Цей метод ґрунтується на властивості дерева кожного року утворювати одне кільце, яке добре видно на поперечному зрізі деревини. За їх кількістю можна судити про вік дерева. Співставлення графіків росту річних кілець дерев дає можливість отримати відносну їх дату, якщо ж серед досліджуваної колекції є зразок з точною датою рубки дерева, то й абсолютну.

Визначіть й інші методи, опрацювавши наукову літературу.

ЛЕКЦІЯ 2

Тема: Кам'яний вік

План

1. Ранній і середній палеоліт.
2. Пізній палеоліт. Удосконалення знарядь праці. Поява релігійних вірувань та мистецтва.
3. Матеріальна культура та господарство мезоліту. Поява нової форми суспільної організації – племені.
4. Загальна характеристика неоліту.
5. Кам'яний вік Волині.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Археологія. – Київ, 2004. – № 3. – С. 116-125.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології / за ред. Н. О. Гаврилюк. – К., 1996.
6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков.– К: Либідь, 1992.
7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
8. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
9. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.

11. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
12. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
13. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
14. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
15. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.
16. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.
17. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М. О. Чмихов. – К., 1992.

Методичні вказівки

1. РАННІЙ І СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ

Перший період людства – кам'яний вік.

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому. В Європу перші людські істоти (очевидно, пітекантропи) потрапили з півдня. На захід Європейського континенту вони прийшли з Африки через Гібралтар, а в Центральну та Східну Європу – найімовірніше з Близького Сходу через Балкани.

Найдавніші сліди перебування пралюдей (найімовірніше, архантропів) в Україні досліджені на стоянці Королеве в Закарпатті.

Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське стадо.

Королеве – одна з найдавніших стоянок у Європі, розташована на пагорбі заввишки 120 м над річкою Тисою в українському Закарпатті. Розкопувалася В. М. Гладиліним з 1975 по 1992 р. У 12-метровій товщі суглинків виявлено 14 культурних шарів від раннього ашелю до початкової пори пізнього палеоліту. Найнижчий VIII культурний горизонт сягає часів найдавнішого в Європі гюнцького зледеніння і датується близько 1 млн. років тому. Він містив виготовлені з вулканічної породи андезиту

галькові знаряддя – чопери, примітивні ручні рубила, скребла, що мають аналогії в матеріалах найдавніших стоянок у Центральній Європі.

Дещо пізнішими є такі стоянки ашельської доби в Україні, як Рокосове та середні шари Королевого в Закарпатті, Лука-Врублівецька на Дністрі, Амвросіївка у Донбасі, Житомирська, місцезнаходження з гальковими знаряддями та рубилами в Криму – Бодрак I-III, Шари, Чокмакли, Гаспра, Кара Куш I, III. Знахідки з цих стоянок нагадують деякі центральноєвропейські матеріали і, можливо, свідчать про нову хвилю мігрантів (можливо, пізніх пітекантропів) із заходу.

Якщо пам'яток ашельської доби в Україні налічується не більш як 30, то стоянок середнього палеоліту значно більше – близько 200. Ці стоянки були залишені неандертальцями мустьєрського часу, що мешкали в Україні 130-28 тис. років тому, а може й пізніше. Особливо багато їх досліджено в печерах гірського Криму: Кіік-Коба, Вовчий грот, Шайтан-Коба, Чокурча, Старосілля, Ак-Кая, Заскельне, Пролом, Кабазі та ін. Більшість із них мають по кілька шарів, що лишилися від багаторазових відвідувань печер неандертальцями.

Наприкінці раннього палеоліту відбувається похолодання клімату. Наслідки цього стали відчутними у середньому палеоліті (мустьєрська епоха). Північна та більша частина Центральної Європи були покриті льодовиком. На території України південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз такі сучасні міста: Львів, Ковель, Житомир, Кременчук, Миргород, Суми.

Зверніть увагу, що **льодовики**, які насувалися з Півночі названі за альпійськими річками:

Гюнц

Міндель

Рісс

Вюрм

Міжльодовиковий період називається *інтергляціалами*.

Нагадаємо, що першими знаряддями праці були чоппери і чопінги, ручне рубило (приблизно 1 кг), скребла.

За мустьєрської доби з'являються перші поховання. Як правило, це скелети неандертальців, що були покладені у скорченому вигляді на боці в неглибокій ямі, виритій у підлозі печери. Іноді похованих супроводжують кістки впольованих

тварин, крем'яні знаряддя. Такі поховання палеантропів та окремі їхні кістки знайдено на кримських стоянках Кіік-Коба, Заскельне VI. Вони належали класичним неандертальцям, які мешкали в горах Криму навіть на початку верхнього палеоліту поряд із ранніми *Homo sapiens*.

Кіік-Коба – печера поблизу Сімферополя, де Г. Л. Бонч-Осмоловський у 1924-1926 роках дослідив стоянку з двома культурними шарами мустьєрського часу. Судячи з кісток, виявлених у печері, її мешканці полювали на гігантського оленя, диких коней та віслюків, сайгаків. У культурних шарах знайдено багато крем'яних двобічно оброблених гостроконечників, скребла, ножі тощо. У нижньому шарі виявлено скелет неандертальської жінки, покладеної на правий бік у скорченій позі в неглибоку яму.

Заскельне VI – одна з десяти стоянок неандертальців, розкопаних О. Колосовим у 1969-1985 рр. у гротах Червоної балки біля мальовничої скелі Ак-Кая поблизу м. Білогорськ у Криму. Пам'ятка має шість культурних шарів епохи мустьє, перекритих брилами зруйнованого козирка гроту. Знайдені кістки свідчать, що мешканці гроту полювали на мамонтів, бізонів, диких коней та віслюків, гігантських та північних оленів, сайгаків. У третьому шарі стоянки виявлені розрізнені кістки кількох дітей та підлітків неандертальців, частина з яких, можливо, являла собою рештки зруйнованого колективного поховання.

Рихта – стоянка мустьєрської доби на невисокому піщаному пагорбі над однойменною річкою у Житомирському Поліссі. Тут виявлено близько 11 тис. крем'яних виробів, у тому числі багато типових дископодібних нуклеусів, двобічно оброблених гостроконечників, скребел.

Середній палеоліт в Україні закінчився приблизно 35 тис. років тому з приходом у Європу з Близького Сходу ранніх *Homo sapiens*, або кроманьйонців, котрі володіли характерною для верхнього палеоліту пластинчастою технікою обробки кременю. Однак неандертальці продовжували мешкати в печерах Криму і на початку наступної, пізньопалеолітичної, епохи.

Рис. 1. Чопер з Рокосового (ашель).

2. ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ. УДОСКОНАЛЕННЯ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ. ПОЯВА РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ ТА МИСТЕЦТВА

Верхній або пізній палеоліт – доба людини розумної (*Homo sapiens*) у прильодовиковій Європі. Почалася 35 тис. років тому з появою на Європейському континенті людей сучасного типу (кроманьйонців) і закінчилася 10 тис. років тому з кінцем зледеніння. Основними соціально-економічними ознаками верхнього палеоліту були ранньородова екзогамна община, поява етнічного поділу, ранні форми мистецтва, зародження релігійних уявлень.

Пізній палеоліт – це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. **Рід** – об'єднання кровних родичів по материнській лінії.

У пізньому палеоліті з'явилося багато нових типів крем'яних знарядь. Для пізньопалеолітичної техніки обробки кременю властиві призматичні нуклеуси для пластин, що стають основним типом заготовок різноманітних знарядь. Тому скребачки, різці, ножі, наконечники та інші знаряддя пізнього палеоліту набувають характерних видовжених пропорцій. Скребки виготовлялися шляхом нанесення по краю заготовки дрібної ретуші.

До речі, важливо розглянути будівництво первісною людиною жител.

Зверніть увагу, що первісна людина активно формує першооснови власної релігійної свідомості: тотемізм, анімізм, магію, фетишизм.

Тотемізм – віра в спільного для конкретного роду (племени) предка (тварини, рослини, комахи).

Анімізм – віра в існування душі та духів, які керують матеріальним світом.

Фетишизм – поклоніння предметам неживої природи, віра в надприродні властивості матеріальних речей.

Магія – віра у вміння людини шляхом звернення до надприродного світу керувати світом людей та природи.

Не упустіть характеристики первісного мистецтва! Декоративно-ужиткового, образотворчого (скульптура, графіка, живопис) та музичного.

3. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ТА ГОСПОДАРСТВО МЕЗОЛІТУ. ПОЯВА НОВОЇ ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ – ПЛЕМЕНИ

Найважливіші риси мезоліту. Доповніть прикладами.

Мезоліт (середньокам'яна доба) – заключна фаза розвитку мисливського господарства. Клімат пом'якшав і став близьким до сучасного, що суттєво вплинуло на фауну і флору. Традиційні тварини вимирають (мамонти, носороги). Це зумовило мисливську кризу. Вона була подолана з винайденням першої стрілецької зброї лука та стріл. Основою мезолітичної економіки було неспеціалізоване індивідуальне полювання за допомогою лука та стріл. Зростає у період мезоліту роль парної сім'ї.

Зверніть увагу на виготовлення **мікролітів**.

За доби мезоліту починається приручення диких тварин. Перша прирученою твариною була собака.

Не забувайте, щов дану епоху винайдено човна та рибальські сітки.

Стоянки мезоліту на території України: Мурзак-Коба та Фатьма-Коба (Крим), Гребениківська (Одещина), Журавська (Чернігівщина). Усього близько 1000.

Для мезолітичного населення характерним був племінний лад. Прослідкуйте й розвиток мистецтва (Грот Мамонта).

До речі, в посібнику (Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М. О. Чмихов. – К.,

1992.) виділено С. 83-84 протонеоліт – епоха кам'яного віку між мезолітом і неолітом.

4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕОЛІТУ

Новий кам'яний вік (неоліт) був надзвичайно динамічним, переломним в історії людства. Англійський археолог Г. Чайлд назвав цей період «неолітичною революцією». Суть її полягає в переході від традиційного присвоюючого господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство). Завдяки цьому люди не тільки досягли помітного зростання продуктивних сил, а й створили сприятливіші умови життя: їжа стала різноманітнішою, її добування стабільним, з'явилися харчові запаси. Перехід від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих тривав протягом багатьох століть і мав свої особливості в різних регіонах.

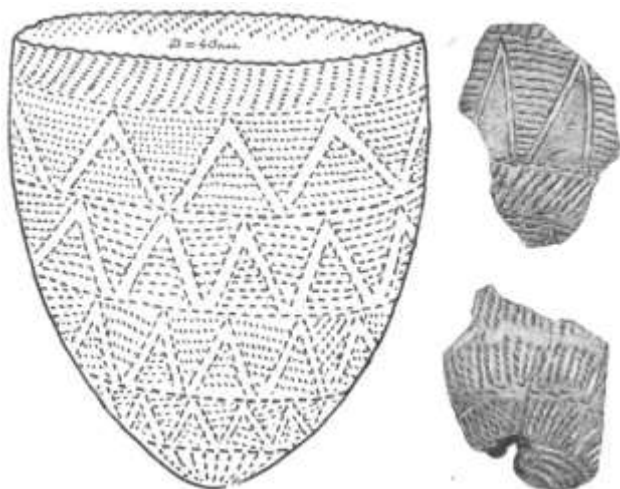
Підкреслюю – з'явилась кераміка! У неоліті людина почала виробляти посуд з глини. Спочатку посуд робили з грубими стінками. Згодом посудові надавали гарних форм, прикрашали орнаментами. На ще вогких стінках посуду паличками, кістками, пальцями виводили різні орнаменти: смужки, ялинки, хрести. Гончарство внесло велике полегшення в побут людини. Вона могла варити їжу, зберігати воду.

За неолітичної доби людина опанувала ткацтво. З'являються перші примітивні верстати, виробляють тканину з вовни, з волокнуватих рослин.

Риси «неолітичної революції»:

1. Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці (шліфування, пиляння, свердління).
2. Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів (гончарство, керамічний посуд, прядіння, ткацтво, винайдення першого маленького колеса для прядіння).
3. Перехід до осілого способу життя.
4. Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тяглової сили (бики, свині, кози, вівці).
5. Зрушення у демографічній сфері (збільшення кількості населення).

Зразок посуду періоду неоліту.

Неолітичні культури України:

- Буго- дністровська;
- лінійно-стрічкової кераміки;
- сурська;
- дніпро-донецька;
- ямково-гребінцевої кераміки.

5. КАМ'ЯНИЙ ВІК ВОЛИНИ

На території Волині відомі палеолітичні пам'ятки, однак вивчені вони не достатньо. Досліджувались Л. Савицьким, О. Цинкаловським ін.

Середній палеоліт Волині представлений двома відомими стоянками: Жорнева на Рівненщині та Грядки на Дубенщині. Пізньопалеолітичних пам'яток відомо чимало. Зокрема, гора Куличівка (Кременець) та інші. Дослідження В. Савича у Кременці стверджено, що палеолітичні люди мешкали в наметоподібних житлах овальної форми, покритих шкірами звірів.

Зверніть увагу, що найранішою серед мезолітичних культур Волині була культура лінтбі. Носії цієї культури виготовляли одно- та двоплощинні ядрища-нуклеуси, з яких одержували шляхом оббивки широкі масивні пластини.

Мезолітичні племена Волині не були ізольованими. Вони вели рухливий спосіб життя.

Початок епохи неоліту на території Волині поклали племена культури лінійно-стрічкової кераміки. Також відомою була Волинська неолітична культура з гребінцево-накольчатою керамікою. Землеробство і скотарство у них знаходилося у зародковому стані. Поселення цієї культури групувалися в районі лісових масивів, вздовж рік, поблизу озер. В межах сучасної Волинської області вони є в с. Карасин, Розничі ін. та на території Рівненщини відомі в с. Мульчиці, Рафалівка, Іванчиці та ін.

Важливо побачити різницю між цими культурами.

Додаток до лекції 2

Словник знарядь праці давньої людини

Біфас – ручне рубило.

Відбійник – інструмент, який використовували для виготовлення інших видів кам'яних знарядь шляхом сколювання.

Відщеп – фрагмент, відколотий від більшого каменя (нуклеуса) ударом чи відтисканням, які залишають характерні сліди. Часто це заготовка для складніших знарядь.

Вторинна ретуш, ретуш – обробка (сколювання), що надає знаряддю кінцевого вигляду після того, як первинним сколюванням створюють заготовку. Вперше з'являється у середньому ашелі.

Галькові знаряддя – найбільш ранній і примітивний тип знарядь. Найдавніші зразки знайдені в Африці і мають вік 1,75 млн. р., вони зроблені за допомогою оббивання гальки і бул з отриманням нерівного робочого краю.

Гостроконечник – типове кремінне знаряддя середнього палеоліту з загостреними кінцями і краями, що його використовували як наконечник списа або як мисливський ніж. Кожне гостроконечне знаряддя має, як правило, всі головні робочі ділянки – вістря, лезо, краї для того, щоб скоблити.

Клівер – важке ранньопалеолітичне знаряддя, виконане на нуклеусі чи відщепі. Має контури літери D і поперечний робочий

край. У технологічному відношенні близькі до ручних рубил, часто зустрічаються в ашельських індустріях.

Макроліт – масивне, грубо оббите кам'яне знаряддя, поширене в епоху раннього неоліту.

Мікроліт – дрібне знаряддя, виконане на пластині чи відщепі. Розмір 3 см і менше. Часто мають чітку геометричну форму (трикутник, трапеція). Застосовувалися як наконечники стріл, вставлялися у розщеплену основу з рогу і дерева.

Нуклеус – великий уламок кременя, від якого відколюють відщепи чи пластини.

Пластина – довгий відщеп з паралельними краями, отриманий на спеціально підготованому нуклеусі. Може бути знаряддям саме по собі чи заготовкою для різця чи скребка. Індустрії з великою кількістю знарядь, зроблених з пластин, з'являються на початку пізнього палеоліту.

Різець – гостроконечне знаряддя, зроблене з кременя. Призначалося для різьби по кістці, рогу і, можливо, дереву. Найбільш характерна форма – вузьке поперечне лезо, утворене перетином двох сколів. Використання різців – одна з ознак верхньопалеолітичних індустрій, хоча знаряддя існувало й у мезоліті.

Ручне рубило – найдавніше знаряддя цілісної, гармонійної форми, провідний артефакт епохи ашеля. Вперше розпізнане Буше де Пертом (1847). Завдовжки 12–15 см, переважно груше- чи мигдалеподібної форми. Спочатку мало необроблену п'ятку – масивну частину, за яку рука втримувала його. Згодом уся поверхня заготовки зазнавала обробки. За півмільйона років еволюції вдосконалило форму в бік загальної мініатюризації, спрямлення ребер тощо.

Скребло – одне з характерних мустьєрських знарядь. Мало прямий робочий край. Могло слугувати ножем.

Скребок – знаряддя з каменя чи кременя з випуклим робочим краєм. Використовувалось, імовірно, для обробки дерева і вичинки шкур.

Стріли наконечник – кам'яне, крем'яне чи металеве завершення стріли.

Чопер – велике галькове знаряддя, робочий край якого був оббитий лише з одного боку.

Чопінг, чопінг-тул – знаряддя з робочим краєм, оббитим з двох боків.

ЛЕКЦІЯ 3

Тема: Мідно-бронзовий вік. Трипільці

План

1. Загальна характеристика мідного віку. Археологічна спадщина Кукутені-Трипілья: поселення, керамічне виробництво, господарство та культура.
2. Сусіди трипільців в Україні.
3. Загальна характеристика бронзового віку. Культури епохи бронзи.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
4. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков.– К: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
8. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
10. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
11. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.

13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

14. Рындина Н. В. Энеолит и бронзовый век / Н. В. Рындина, А. Д. Дегтярева. – Москва, 2002.

15. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.

16. Бурдо Н. Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків: «Фоліо», 2007. – 415 ст.

Методичні вказівки

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІДНОГО ВІКУ. АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА КУКУТЕНІ-ТРИПЛІЛЛЯ: ПОСЕЛЕННЯ, КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО, ГОСПОДАРСТВО ТА КУЛЬТУРА

«Золотим віком енеоліту» назвав академік Б. О. Рибаків епоху трипільської культури.

Зверніть увагу на те, що якщо поняття «мідний вік» є цілком однозначним, то терміни «енеоліт» і «халколіт» перекладаються як мідно-кам'яна доба. Ознакою її, на тлі розвиненої кременевої індустрії, була поява серій **мідних виробів** (знаряддя праці, зброя, прикраси), навичок ковальської справи та металургії.

Слід одразу сказати, що слово «Трипільля» не що інше, як назва сучасного села недалеко від Києва... тепер все як було і чому така назва «трипільці». Археолог І. Хвойко знайшов культуру, поблизу с. Трипільля та одноіменно її назвав.

Зверніть увагу, що просування енеоліту в Україну відбулося внаслідок міграції населення Кукутени-Трипільля на Правобережний Лісостеп із регіону Румунської Молдови. Мігранти частково асимілювали, частково відтіснили місцеве неолітичне населення на Північ та Схід.

Зауважимо, що впродовж усієї доби енеоліту мало місце співіснування прибульців з неолітичними племенами. Частина з них (насамперед степовики) сприйняла технологічні досягнення доби й перейшла на енеолітичний ступінь розвитку. Мисливці та

рибалки Полісся лишалися в добі неоліту практично до настання бронзового віку. Енеоліт, таким чином, синхронізується в Україні з середньою та пізньою фазами неоліту.

Трипільська культура

Археологічна спадщина Кукутені-Трипілля за обсягами накопичених та потенційних матеріалів є унікальною. Її можна порівнювати з потенціалом античних міст Надчорномор'я, скарбами скіфських курганів чи міст Київської Русі. В ареалі спільноти відомі сотні поселень, досліджених більшою чи меншою мірою. Трипільські колекції зберігаються в багатьох музеях та наукових установах Європи, що ускладнює їх системне вивчення.

Культура Кукутені-Трипілля є найбільш вивченою та яскраво вираженою культурою розписної кераміки в Європі (IV-III тис. до н.е.). Вона займала все лісостепове Правобережжя і Прикарпаття України, а на пізньому етапі поширилася на Волинь і Степ, до Одеси включно.

У межах України виявлено близько тисячі трипільських поселень, значну частину з яких розкопано. У розвитку культури виокремлюють три періоди:

❖ Ранній (А) – поселення Лука-Врублевецька, Гринівська, Бернашівська;

❖ Середній (В) – Володимирівка на Синюсі;

❖ Пізній (С) – Жванець, Козаровичі.

Культура раннього та середнього етапів Трипілля характеризується дуже високим рівнем домобудування. Відзначимо різний характер поселень культур Кукутені і Трипілля. Кукутенці могли упродовж сотень років проживати на одному й тому ж місці, яке поступово перетворювалося на грандіозний штучний пагорб. Це дало можливість румунським археологам побудувати обґрунтовану періодизацію даної культури. Природні ресурси Румунського Прикарпаття могли забезпечити продовольчими ресурсами обмежену кількість населення. Тому надлишок людей час від часу відправлявся на схід, за річку Прут і далі, аж до Дніпра. Мігранти з Кукутені, а саме вони створили власне трипільську культуру, мабуть, не відчували особливого пієтету до новонадбаних земель, оскільки здійснювали тактику виснаженої землі.

Міграції... Що ж змушувало деякі громади людей зніматися з насаджених місць, полишати рідні краї та йти світ за очі шукати нових земель? Може кліматичні зміни?

Заснувавши поселення, трипільці жили на ньому десь 50 років, виснажуючи ґрунти й вирубуючи ліси. Потім спалювали своє село, лишали знівечене довкілля й шукали нове придатне для життя місце, де й оселялися на кілька десятків років. Виснаживши чергове довкілля, вони знову рушали вперед у пошуках екологічно сприятливої ніші для побудови нового селища. Така система функціонувала впродовж багатьох сотень років. Цей грандіозний експеримент над довкіллям перетворив квітучий Південний Лісостеп на голий Степ, а роботящі трипільці посунули далі на північ. У підсумку українські археологи дістали у спадщину сотні одношарових короткотермінових пам'яток, датувати які допомогли румунські довготривалі стратифіковані поселення.

Для трипільських селищ показовою була висока топографія на вододілах, мисах, природних підвищеннях у річкових долинах. Зрозуміло, що питанням безпеки приділялася особлива увага. З приходом трипільців уперше на теренах України з'являються укріплені поселення з ровами та валами. Серед них Козаровичі на північ від Києва, Маяки в гирлі Дністра, Жванець-Щовб на Середньому Дністрі та деякі інші. Вал на поселенні Жванець-Щовб на Дністрі був додатково укріплений камінням. Загалом же час побудови штучних укріплень припадає на період розпаду спільноти (кінець IV – початок III тис. до н. е.), як засіб порятунку у ворожому оточенні.

Археологам відомі не лише стаціонарні поселення, але й тимчасові стоянки. Наприклад, це «Ігнатенкова Гора» на березі Дніпра у Канівському районі. Там трипільці не будували стаціонарних глинобитних жител. Можливо, обійшлись куренями.

Ознайомтесь з будівництвом жител трипільців! Чи є шанси сьогодні відкрити ще поселення трипільців? Звичайно, є.

Забезпеченню потреб кругової оборони відповідала й планографія поселень. Житла будувалися віялом по колу, глухим торцем назовні та виходом з протилежного боку на середину селища, де містився спільний загін для домашньої худоби. Проміжки між житлами перегороджувалися парканами. Зростання кількості населення змушувало трипільців збільшувати

кількість кілець жител, зводячи їх концентрично, з дотриманням заданої наперед схеми.

Житла зорієнтовані довгою віссю до центру селища, а в деяких випадках – до води. Приблизні розміри жител 5 x 10 м. Вхід розміщувався з короткого внутрішнього боку, долівка була земляною, а на рівні другого поверху в пізніших спорудах — дерев'яною, обмазаною глиною. Форма очеретяного даху — двосхила, іноді з рогатим оформленням порталу. Опалення здійснювалося за рахунок відкритих вогнищ та пересувних жаровень. Реконструкції жител проведено за матеріалами розкопок Ленківців, Тимкового, Олександрівки.

У Майданецькому поселенні на Уманщині, наприклад, у розміщені жител налічується десять концентричних кіл, поділених радіальними вулицями. Тут на площі 300-400 га зафіксовано близько 1000 жител.

Житла трипільської спільноти привертають увагу не тільки довершеністю архітектурних форм, а й яскравим декором як зовнішнього, так і внутрішнього оформлення. Глиняні поверхні стін слугували чудовим тлом для ритмічних розписів. Горизонтально розташовані зони із дуг, кутів, спіралей створювали яскравий декоративний ефект. Моделі жител розвиненого періоду дають можливість глядачеві зануритися в інтер'єр трипільської хати зі склепінчастою піччю попід стіною, вервечкою горщиків поруч, фігуркою жінки на «робочому місці» біля груби та чотирипелюстковим вівтарем посередині. Дбайливо, зі смаком виготовлені й розписані моделі жител є самі по собі унікальними зразками мобільного мистецтва.

Підкреслимо, що посуд є «візитною картою» трипільців

Керамічне виробництво

Глина була основним будівельним матеріалом. Вироби з неї уславили керамістів Кукутені-Трипілля. Основну увагу вони приділяли виготовленню посуду який за технологічними особливостями поділявся на три категорії: тарний, кухонний і столовий

Тарний посуд виготовлявся з формувальної маси, до складу якої входила суміш масних («рябих») і пісних глин із додаванням піску та полови злакових рослин. Конструювання тари здійснювали шляхом сполучення різних частин – дна, тулуба, горловини. Обличкування поверхонь відбувалося нанесенням на сформований каркас тонкого шару пісної глини з домішкою

шамоту. Потім поверхні ретельно загладжували, а іноді й фарбували вохрою. Низькотемпературний випал надавав посудові міцності та вологостійкості. Випал здійснювали переважно на відкритому вогнищі, що призводило до нерівномірного прожарювання поверхонь. Ємності мали великі розміри (висота — 0,8-1,0 м), товсті стінки, грушо- чи кулеподібну форму. Такі посудини називають піфосами.

Зверніть увагу, посуд був кухонний, столовий та культовий.

Кухонний посуд продукували впродовж усієї історії Кукутені-Трипілля. Його репрезентують широко відкриті товстостінні горщики з шорсткою фактурою поверхонь. Формувальні маси вбирали масні глини з широким набором спіснювальних домішок (зернистий пісок, жорства, кварц, слюда, шамот, товчена мушля, ракушняк, вапняк). Іноді до технологічної суміші додавали послід траводієвих тварин. Цю категорію посуду характеризує водонепроникність і термостійкість.

Форми кухонного посуду змінювались. У ранній період переважали горщики, миски, пласкі «жаровні», глечики, вази, «фруктовниці» на високому піддоні, зерновики, покоришки, цідилки; в середній період – горщики та миски; в пізній період – горщики, миски, макітри, чаші, циліндричні кубки, амфори, підквадратні посудини, конічні покоришки, «молочні» горщики, цідилки. Помітно, що пізньотрипільська кухонна кераміка дедалі більше нагадувала столовий посуд. Кухонний посуд мав здебільшого скромне декоративне оздоблення. Посуд прикрашали також заглибленим криволінійним візерунком. Основним орнаментом стає штамп, одно- та багатозубий. Пізніше з'являється шнуровий орнамент з використанням відбитків крученої мотузки та намотаного на паличку шнура («гусеничка»). Найвищого рівня декорування посуду досягає за пізнього періоду розвитку спільноти, коли кухонний посуд становить 70-80 % обсягу керамічних колекцій поселень. Серед форм кухонного посуду переважали горщики та миски. Простежується розвиток шнурового декору, зберігаються й інші декоративні прийоми, відомі з минулого.

Справжнє розмаїття форм і прийомів оздоблення поверхонь демонструє **столовий посуд** – царина, де трипільські керамісти досягли найвищої досконалості. Для ліплення готували багатокомпонентні формовочні маси, змішуючи різні види масних глин та спіснюючі домішки. Особливі глини добиралися

для виготовлення мальованої кераміки, гідрослюдисті – для монохромного декору й каолінітові – для поліхромного. При виготовленні столового посуду застосовувалася найпростіша – ліпна техніка – видавлення корпусу ємності з одного шматка глини. Набув поширення також стрічковий метод, коли форма нарощувалася по спіралі або замкнутими кільцями. Трипільські майстри здебільшого обирали саме цей варіант. Для формування дна використовували донний та донно-ємкісний начини. Тулуб великих посудин конструювали з двох частин (верхньої та нижньої), які з'єднували на зламі корпусу й зміцнювали шляхом намазування на внутрішній шов додаткової стрічки. Стики між стрічками ретельно промашувалися, а поверхня додатково вкривалася ангобом з рідкої, добре відмуленої глини. Посуд закритих форм укривали ангобом іззовні, а миски — зсередини. Припускається можливість існування гончарського поворотного чи нерухомого столика, проте в технологічному відношенні трипільське гончарство не вийшло за межі ручної ліпної техніки.

Оздоблення посуду

Столовий посуд вражав не лише вишуканістю форм, а й яскравою пишнотою оздоблення. Серед елементів декору переважали такі: заглиблений (продряпаний, врізний, удавлений, штампований, канельований), рельєфний (виступи, ручки, вушка, зоо- та антропоморфні мотиви), мальований (фарбування, розпис). Заглиблена техніка панувала в ранньому Трипіллі. Вибрані ділянки поверхні затирали іноді білою пастою, що надавало посудові особливої ошатності.

Культурний посуд, технологічно близький до столового, відрізнявся від нього функціонально, оскільки мав обслуговувати не побутову, а духовну сферу життя. Серед культових виробів так звані «моноклі», «біноклі» та «триноклі», що зазвичай не мали донець і тому були позбавлені побутової доцільності. Їх використовували, ймовірно, у церемоніях з uzливанням води. До культурної сфери відносять також антропо- та зооморфний посуд, керамічні санчата з кузовом, моделі жител, мініатюрні ємності тощо.

Образотворче мистецтво Кукутені-Трипілля майже цілковито складалося з мобільних об'єктів, виготовлених із керамічної маси. Серед них переважають антропо- та зооморфні фігурки – теракоти. Виявлено близько 3000 самих лише жіночих фігурок (за підрахунками В. Балабіної).

Для раннього періоду канонічним образом була приземкувата безрука жінка з невеликими грудьми, широкими стегнами і загостреним шпичаком замість голови. Оголені тіла низки статуеток були суцільно декоровані нижче грудей врізним візерунком. Для цих широкозадих матрон спеціально ліпили відповідні крісла-трони з рогатими спинками. Н. Б. Бурдо вважає, що вони мали виконувати функції статуеток антропологічного плану. Адже на рогатих спинках деяких тронів наліплено виступи жіночих грудей. На підтримку цього спостереження згадаємо вирізану з кістки голову бика анфас з контурним зображенням жінки на лобі, знайдену в печері Більче Золоте у Прикарпатті.

На середньому етапі канон образів зміщується в бік стрункішої фігури та перенесення максимальної ширини тіла на плечі, з більшою увагою до голови. Статуетки використовували вже переважно у вертикальному положенні. Ноги переходять у конічний клин для закріплення фігурки на площині. Стають помітнішими виступи рук, а груди лишаються невеличкими, загостреними. На обличчі з'являються горбатий ніс та проколи-очі.

Господарство

Землеробство вважається провідною галуззю господарства Кукутені-Трилілля, хоча такий підхід С. М. Бібіков та Г. Ф. Коробкова піддали критиці (на користь тваринництва).

Скотарство лишалося провідною галуззю комплексного господарства трипільців. Osteологічні колекції засвідчують м'ясо-молочний характер тваринництва.

Роль мисливства та рибальства зростала в періоди міграцій та колонізації нових земель. У ранній період полювання навіть переважало порівняно зі скотарством.

Вироби з міді, тому що мідний вік. Найдавніший виріб із міді виявлений на поселенні трипільської культури біля с. Окопи у Тернопільській області, яке датується 5200 р. до н.е. Цей виріб – чотиригранне шило.

У період між 5200-4500 р. до н.е. мідні вироби представлені прикрасами і нечисленними знаряддями. У цей час переважала ковальська обробка металу, якою трипільські майстри володіли добре.

Зверніть увагу ще на розвиток ткацтва у трипільців. До речі, джерелами для вивчення трипільського ткацтва є знахідки

керамічних деталей вертикального ткацького верстата – відтяжок (важків) та відбитків тканини на денцях посуду. Дослідники виділяють різні **види техніки ткацтва**:

- ❖ полотняне
- ❖ килимове
- ❖ візерункове переплетіння

Види тканин:

- ❖ мішківина
- ❖ полотно
- ❖ репс
- ❖ килимова

Виготовлялися навіть візерункові тканини. За класифікацією М. Новицької серед наявних відбитків маємо два види тканин: виготовлені на ткацькому верстаті та плетені спицями або гачком.

Духовна культура

Зверніть увагу, що духовний світ племен Кукутені-Трипілья, породжений ідеологією землеробських культур Переднього Сходу, все ще лишається доволі складним для розуміння та інтерпретації. За даними джерел, центральною фігурою пантеону був образ жінки-матері – Великої богині родючості. Він утілений в тисячах глиняних статуєток, різного роду амулетах, у десятках тисяч посудин. Всі інші образи трипільського мистецтва, постулаючись головному, обіймали місця довкола трону Великої богині.

Модель світобудови охоплювала підземний світ, наземний простір із рослинами, живими істотами та небесну сферу. Така тричленна модель світу стає панівною саме за доби енеоліту. Впадає в око чітко позначена горизонтальна зональність рельєфних, заглиблених та мальованих композицій, в яких проявляється структурний поділ на три сфери. В них відбуваються здебільшого не завжди зрозумілі дії різних антропота зооморфних персонажів, проростання та буяння рослин, що зрештою еволюціонують в образи багатоярусних антропоморфних істот. Останні трансформуються в універсальний образ світового дерева (дерева життя), оточеного різними персонажами, в тому числі й знаками солярного та місячного циклів. Нерідко горизонтальні фризи заповнені так званими «лицьовими» мотивами, рельєфними грудьми, іншими рисами образу все тієї ж Великої богині-Матері, оповитої зміями.

Небесну сферу позначали підвішеними напівовалами, сонячними та місячними символами, а земну символізувала миска з намальованими зернами. Підземний світ передавала чорна фарба.

Незважаючи на те, що трипільська культура охоплювала величезну територію, немає підстав вважати, що вони створили державу.

2. СУСІДИ ТРИПЛІЦІВ В УКРАЇНІ

Спільнота Кукутені-Трипілля була грандіозним явищем доби неоліту. Культури, що її оточували на теренах України, тривалий час не могли гідно конкурувати з Трипіллям. Вони щонайбільше відтінювали здобутки великої спільноти, поступово накопичуючи власний економічний та військовий потенціал.

Культура Гумельниці одержала свою назву за розкопаним ще у 30-х роках ХХ ст. однойменним поселенням у Румунії, була поширена на Нижньому Подунав'ї в Румунії, Болгарії і на півдні України. У межах Одеської області відомо близько 20 гумельницьких поселень, зокрема поблизу сіл Озерне, Болград, Утконосівка та ін. Досліджували цю культуру Т. С. Пассек, І. Т. Черняков, Л. В. Суботін, В. С. Бейлекчі та ін.

Район поширення пам'яток Гумельниці безпосередньо межує з трипільськими. Склалася ця культура в Балкансько-

Дунайському регіоні приблизно у той самий час, що і Трипілля (початок IV тисячоліття до н.е.), і тривала близько тисячі років

Полгарська культура

В енеоліті України найменш репрезентативною за кількістю знайдених пам'яток була полгарська культура. Її пам'ятки виявлено в Угорському Потиссі, Східній Словаччині, Північно-Західній Румунії та Закарпатті. У формуванні цього явища брали участь носії тиської культури, культури Тордош, дяківського етапу культури мальованої кераміки, буковогірської групи та групи Сельмеґ. Період розвитку культури датується V – початком IV тис. до н. е. Полгарські імпорти на трипільських поселеннях дають підстави синхронізувати її з середнім та частково пізнім Трипіллям.

Поселенням притаманні низька топографія, наявність землянок та напівземлянок з глинобитними печами. Конструкція стін – каркасно-стовпова (плетений із лози каркас обмашувався глиною). Грунтові могильники влаштовували поблизу поселень. Переважали інгумації зі скорченим на боці небіжчиком. На пізньому етапі з'являються кремації. Привертає увагу багатий супровід небіжчиків (посуд, знаряддя праці, мідні та золоті прикраси). Серед матеріалів переважає керамічний посуд – кухонний і столовий, ліплений та декорований численними вушками. Кам'яні знаряддя представлено шліфованими сокирами, теслами, долотами. Є також вироби з кременю та обсидіану.

Лендельська культура. Під назвою Лендель до енеоліту Європи входить культурно-історична спільнота, що включала низку споріднених культур: моравську мальовану, пізньострічкову мальовану, Зимно-Злоту, Гошу-Вербковицю та ін. Лендель обіймав терени Угорщини, Словаччини, Австрії, Польщі та Західної України (Волинська, Львівська, Рівненська області). Назва спільноти походить від поселення Лендель на Півдні Угорщини. Походження Селища були розташовані на високих мисах або на дюнах, іноді їх оточували рови. Будівлі заглиблені або наземні, за формою – прямокутні, трапецієподібні з двосхилим дахом. Цвинтарі ґрунтові з похованнями, здійсненими за ритуалом кремації або інгумації в супроводі посуду, намиста з мушлі, мідних діadem, браслетів, обручок. Господарство мало тваринницько-землеробський ухил, мисливство та збиральництво відігравали допоміжну роль. Розвинуте кременеобробне виробництво документується шахтами (Свентокшицькі) та

майстернями, де з довгих пластин виготовлялися ножі, скребачки, вкладні серпів. Знахідки мідного шлаку, фрагментів тиглів та сопел (Злота) засвідчують місцеву обробку імпортованої міді. Кераміка представлена лискованим посудом витончених форм (глички, миски та чаші на високих піддонах). На ранній фазі геометричний візерунок виконували білою, червоною або жовтою фарбами, середній властива неорнаментована кераміка, а пізній – декор із ямок. Поховання домашніх тварин, посуд з антропоморфними та зооморфними рисами, пластика характерні для аграрних культурів.

Культура лійчастих кубків

Одним із масштабних явищ Північної та Центральної Європи пізнього неоліту – раннього енеоліту була культура лійчастих кубків, її ареал у IV тис. до н. е. визначено від узбережжя Балтики до Чехії та Словаччини й від Голландії до Волині. На теренах України виявлено близько 50 поселень на заході Волинської та Львівської областей у басейні Західного Бугу та на лівих притоках Верхнього Дністра. Культура сформувалася у нижній течії Вісли та Лаби на місцевій неолітичній основі, за сильних південних впливів. Краще досліджені поселення Зимно, Малі Грибовичі, Лежниця, Вінники, Тадані. Переважає висока топографія поселень на мисах та вершинах Розточчя. Забудова складалася із наземних жител, що мали заглиблену частину. Плетені стіни обмащували глиною. Заглиблені частини мали іноді обпалене дно, ймовірно, для зберігання зерна. Житла обігрівалися за допомогою округлих глинобитних печей на дерев'яному каркасі. Посуд – ліплений, з домішками піску та шамоту в тісті, з підлошеною поверхнею. Характерною особливістю посудин було лійчасти оформлення вінець. Розтрубні вінця та плічка декоровані заглибленим візерунком (насічки, лунки, відбитки зубчастого штампу та мотузки). Переважають ялинкові композиції, валики на шийці, наліпи у вигляді літер «М» та «Л». Артефакти з міді обмежені пласкими клинцевими сокирами та прикрасами. Основними матеріалами для виготовлення знарядь праці лишалися кремій і камінь (вкладні серпів на довгих платівках, вістря, проколки, свердла, клинцеві сокири, долота, вістря стріл). Відомі також мотики з кістки та рогу. Поховальний ритуал – випростані поховання на фунтових цвинтарях та під курганамі.

Вирішальну роль у становленні степового енеоліту відіграла **скелянська культура** (друга половина V — початок IV тис. до н.

е.). Її пам'ятки поширені у степовій Наддніпрянщині, Надазов'ї, басейні Сіверського Дінця та Нижній Донщині. Вони відмовляються від практики колективних випростаних поховань і влаштовують індивідуальні поховання під кам'яними чи земляними спорудами. До скелянської культури віднесено також могильники новоданилівського типу.

Господарство скелянців базувалося на розведенні овець, кіз, великої рогатої худоби, можливо, мав місце процес domestикації коня та м'ясного напрямку розвитку конярства. Для захисту худоби використовували собак. При цьому значне місце в господарстві відігравали мисливство (олень, дикий кабан), рибальство та збиральництво. Вражає значна кількість металевих знарядь у похованнях новоданилівського типу. Під час розкопок двох комплексів у Кривому Розі виявлено 2300 мідних намистин, багатовиткові скроневі кільця й браслети, шило, дві стрижнеподібні мідні заготовки та золоту рурку.

Назва **середньостогівської (стогівської) культури**, як і спільноти загалом, походить від трьох скель (стогів) у м. Запоріжжі, де А. В. Добровольський нижче греблі Дніпрогесу розкопав епонімне поселення Середній Стіг II. Нижній шар його (Середній Стіг I) залишило населення неолітичної дніпродонецької культури. Серед інших поселень — Кодачок, Хортиця, Золота Балка, Дурна Скеля, Огринь VIII. На поселенні Стрільча Скеля шар середньостогівської культури перекривав скелянський. Стогівці зберегли свої позиції у Дніпро-Донському регіоні. Досліджено також цвинтарі поруч із поселеннями з невиразним супроводом (Огринь). На них виявлено індивідуальні поховання з обрядом інгумації на спині з підібганими ногами, часто забарвлені вохрою. Господарство середньостогівської культури зберігало тваринницький напрям. Розводили велику та дрібну рогату худобу, можливо, коней та свиней. У керамічному виробництві, що мало домашній характер, розвивалися традиції скелянської культури.

Культура кулястих амфор

Перші згадки щодо кам'яних скринь із кулястими амфорами дійшли до нас від часів Хмельниччини, але наукове дослідження цих споруд розпочалося лише у другій половині XIX ст. польськими археологами (А. Кіркор, Г. Оссовський). Виділив культуру кулястих амфор німецький дослідник А. Гетце в 1900 р. У 20-ті роки XX ст. до вивчення пам'яток долучилися українські

археологи (С. С. Гамченко, І. Ф. Левицький). У другій половині ХХ ст. найбільший внесок у вивчення східної групи культури кулястих амфор зробив львівський дослідник І.К. Свешников, а нині їх системно вивчає Маржена Шмідт із Познані.

Свою назву культура дістала за характерними формами посуду – кулястими амфорами з невеликими вушками на плічках. Походження цієї культури нині пов'язують з теренами Польщі, де її датують 2900–2000 рр. до н. е. Часовий діапазон східної групи обмежують серединою – другою половиною III тис. до н. е. Вона змінює локальні групи пізнього Трипілля, передуючи культурам шнурової кераміки. Культура кулястих амфор репрезентована в Україні поселеннями, похованнями у скринях, окремими знахідками. Із семи поселень (переважно на Волині та Житомирщині) досліджувалося В. Коноплею та І. К. Свешниковим Межиріччя в Рівненській області, розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Стир. На площі селища виявлено чотири напівземлянки овальної форми. Розміри найбільшої з них – 4,7 x 2 4 м. В її заповненні знайдено фрагменти посуду, крем'яні знаряддя праці, кістки тварин та скупчення деревного вугілля.

Основу господарства населення культури кулястих амфор становило тваринництво м'ясо-молочного напрямку (розведення свиней, великої та дрібної рогатої худоби, коней). Велика питома вага свинарства засвідчує осілий спосіб життя її носіїв. Ця обставина, а також наявність родючих фунтів указують на заняття землеробством. Є також знахідки рогових мотик та зернотерок. Численні зразки кам'яних сокир, вочевидь, пов'язані з практикою підсічного землеробства на вирубаних та випалених ділянках лісу.

Кам'яні скрині були сімейними склепами багаторазового використання. Основним осередком суспільства виступала мала патріархальна сім'я (5-7 осіб). Поховання чоловіків виділялися особливим ритуалом, розташуванням щодо інших членів сім'ї та речовим супроводом.

Культура Баден

На початку III тис. до н. е. на зміну культурі Полгар приходить культура Баден, що локалізується у Карпатському басейні. Вона сформувалася за Дунаєм, під впливом південно-східних імпульсів. Закарпаття є віддаленою периферією Бадену. Досі відомо лише вісім баденських селищ у південних передгір'ях

Карпат (Великі Лази, Осой, Берегове, Мала Гора поблизу міста Мукачеве та ін.). Адекватне визначення їх здійснено М. Ф. Потушняк лише на початку 70-х років ХХ ст. Під час розкопок на поселеннях досліджено напівземлянки, розміром 11×7 м, та господарчі ями. Матеріальну культуру репрезентує, головним чином, посуд. Кераміка технологічно поділяється на дві групи: крихку, слабого випалу, з домішками полови та шамоту в тісті, де нерівна поверхня вкрита тонким шаром рожевого ангобу, на зламі – чорна; цупку, зліплена з ретельно відмуленої глини з домішками шамоту та піску в тісті, якісного випалу. Серед форм – циліндрошиїні амфорки на піддоні, ребристі горщики та кухлі з високою ручкою. Прокреслений візерунок заповнює геометричними композиціями більшу частину поверхні. Виявлено чимало керамічних прясел, що свідчить про наявність ткацтва. Серед знарядь праці, виготовлених із каменю: сокири-молоти з отвором, пласкі сокири, тесла, долота, трикутні вістря стріл із кременю та обсидіану, зернотерки великих розмірів. Господарство культури Баден мало скотарський напрям, є дані про землеробство, мисливство та рибальство.

3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БРОНЗОВОГО ВІКУ. КУЛЬТУРИ ЕПОХИ БРОНЗИ

Увага! Поява штучного металу.

Бронзова доба – важливий культурно-історичний період в історії людства. Саме в цей час набувають поширення виробы з бронзи (штучний сплав міді з оловом, миш'яком, свинцем чи іншими металами). Виробы з бронзи використовували поряд із кам'яними, поступово витісняючи їх. Бронза плавиться легше від міді, а виробы з неї твердіші й гостріші від мідних. Найдавніші виробы з бронзи знайдені в Месопотамії та Південному Ірані (IV тис. до н. е.). Пізніше вони поширюються на терени Малої Азії, Єгипту (кінець IV тис. до н. е.). У III тис. до н. е. бронзові речі вже виготовлялися в Індії та на Півдні Європи, в тому числі на теренах України, а в II тис. до н. е. — у Китаї та решті регіонів Європи. З металургією бронзи пов'язані професійна спеціалізація майстрів, утворення нових осередків металообробки, гірничо-металургійних центрів та металургійних провінцій.

Бронзова доба на теренах України поділяється на **три періоди**: рамній, середній та пізній. Сировина для виплавлення

бронзи надходила з Балкано-Карпатського, Північнокавказького та Приуральського регіонів. Дефіцит її частково компенсували за рахунок розробки родовищ міді Донбасу та Волині. Найактивніше процеси поширення бронзи відбувалися у Степу (ямна спільнота, кемі-обинська культура, катакомбна область, бабинська культура, зрубна спільнота, сабатинівська та білозерська культури), Прикарпатті (культури шнурової кераміки, комарівська, Ноуа) та Закарпатті (культури Отомань, Фельшесевч-Станове, Гава). Населення Північної України (середньодніпровська, тшинецька, сосницька, мар'янівська, бондарихінська, білогрудівська, лебедівська культури) відчувало хронічну нестачу бронзи. Від XII ст. до н. е. спостерігається криза бронзоливарного виробництва, а в ужиток входять залізні вироби.

Ямна культурно-історична спільнота

За своєю масштабністю ямна спільнота не мала аналогів у світовій системі культур доби бронзи. Вона об'єднувала пам'ятки ямної, буджацької та полтекінської культур, що відносяться до періоду раннього бронзового віку. Поширення ямної спільноти у степу та лісостепу Східної і Центральної Європи, від Зауралля на сході до теренів Сербії, Болгарії та Угорщини на заході, позначено будівництвом курганів. Тому її іноді називають ямно-курганною спільнотою. Назва спільноти походить від типу поховальних споруд – прямокутних ям, перекритих могильним насипом. Могили ямної спільноти виступали родовими усипальнями великих сімей. Померлих ховали у скорченому стані на спині на ранньому етапі та на боці — у пізніші часи, посипали червоною вохрою. Орієнтували небіжчиків переважно на схід у регіонах на схід від Дніпра та на захід – у Правобережній Україні. Над поховальною спорудою зводили могилу. Небіжчиків, особливо дітей, супроводили горщиками з високими плічками та пригостреним дном, а також знаряддями праці, зброєю та прикрасами. Серед прикрас дротяні пронизки із золота й срібла. У поховальному звичаї використовували кам'яну монументальну скульптуру – антропоморфні стели, що являють собою стилізовані зображення людини.

Поселення ямної спільноти відомі менше. Розташовувалися вони здебільшого вздовж Дніпра. Серед них Михайлівське (верхній шар), Дурна Скеля у Надпоріжжі та група селищ поблизу Черкас, досліджених М. П. Сиволапом. Михайлівське поселення, обнесене ровами та кам'яними мурами, вважається племінним

центром ямного населення нижньодніпровського регіону. Серед інших племінних груп спільноти в межах України виділимо буджацьку, дністровську, південнобузьку, кримську, молочанську, східну надазовську, сіверськодонецьку, орільсько-самарську, лісостепову лівобережну та лісостепову правобережну. Кожна з них репрезентована сотнями, а то й тисячами досліджених поховань. Тобто український масив «ямних» старожитностей є найпотужнішим серед інших і деякою мірою визначає образ спільноти загалом.

Деревообробне виробництво як окрема галузь господарства вперше наочно представлено саме у населення ямної спільноти. Рештки дерев'яних поховальних споруд і транспортних засобів (возів) дають можливість розкрити особливості теслярської майстерності, підкріпленої належним інструментарієм із бронзових знарядь праці (сокири, тесла, долота, шила).

Керносівський ідол є шедевром монументальної скульптури доби бронзи. Знайдено його випадково поблизу с. Керносівка на р. Орелі у Дніпропетровській області. Виготовлений ідол із пісковика. Довжина скульптури – 120 см, ширина – 36 см, товщина – 24 см. Перед нами постає зображення літнього бородатого чоловіка, озброєного луком зі стрілою, булавою, кам'яною сокирою-молотом, списом, двома металевими сокирами. Він підперезаний паском, що охоплює ззаду обидві ступні, між якими вирізьблено довгого хвоста. Фігура з обох сторін укрита орнаментом» на спині змодельовано дерево життя, а на лопатках – символи Сонця та Місяця. Серед інших зображень привертають увагу сцени полювання з двома собаками та сакрального статевого акту, фігурки бика, коня й кобили. На чотирьох гранях ідола ніби відтворено тогочасне суспільство і світ. В ідолах, поза сумнівом, утілено образ пращура чоловічої статі. Серед канонічних елементів цього образу: пояс, лук зі стрілою, фаллос, хвіст, стопи взутих ніг. На окремих ідолах переважають зображення зброї та атрибути влади (булава), а серед динамічних сцен полювання, двобій, статевий акт. Отже, зображення дають можливість реконструювати певний епічний цикл подій (подвигів) канонізованого хвостатого героя – шамана.

Пізня бронза

Зрубна культурно-історична спільнота

Традиція утворення великих спільнот у Степу та Лісостепу за доби бронзи знайшла своє логічне завершення з формуванням

зрубної культури (XVII–XII ст. до н. е.). Зрубна спільнота була поширена на півдні Східної Європи між Дніпром і Уралом. Проникнення її носіїв до Азії фіксується у верхній та нижній течії р. Урал й уздовж східного узбережжя Каспійського моря до передгір'ю Копет-Дагу на півдні Туркменістану. Дослідження цього грандіозного явища розпочате В. О. Городцовим у 1901-1903 рр. Під час розкопок курганів Сіверськодонецчини дослідник звернув увагу на скорчені поховання у дерев'яних рамах (зрубках) і назвав виділену ним культуру зрубною. Концепцію походження зрубної культури від полтавкинських пам'яток Заволжя та міграції її носіїв на терени України на пізньому етапі розвитку розробила О. О. Кривцова-Гракова на початку 50-х років ХХ ст. На початку 70-х років М. Я. Мерперт та Є. М. Черних увели до наукового обігу поняття «зрубної культурно-історичної спільноти (області)», що засвідчувало масштабність та неоднорідність цього явища. Концепцію розвитку зрубної спільноти запропонував у 90-ті роки минулого століття В. В. Отрощенко. Згідно з нею культури зрубної спільноти (покровська та бережнівсько-маївська) склалися на базі культур бойових колісниць (синташтинська, пам'ятки потапівського типу, доно-волзька абашевська, бабинська) у процесі їхньої взаємодії.

Тшинецько-комарівська культура

«Зрубним» племенам на Півночі України протистояло численне населення тшинецько-комарівської спільноти. Воно заселило терени Полісся та Північного Лісостепу. Це культурне явище західного походження, оскільки центром пам'яток тшинецької культури були терени Центральної та Південної Польщі, звідки її репрезентанти просувалися на Схід, долаючи опір населення культур шнурової кераміки та бакинської культури. Участь місцевих компонентів зумовила утворення нових типів пам'яток та культур, зокрема – комарівської, сосницької та пам'яток малополовецького типу. І. К. Свешников ще в 1965 р. висловив припущення, що населення тшинецько-комарівської КІС було масивом споріднених племен, які репрезентують найдавніших праслов'ян. Цю думку розвинули С. С. Березанська та Б. О. Рібаков.

Тшинецька культура представлена побутовими та культовими пам'ятками на теренах Польщі й України від Одера до Дніпра. Датується XVIII-XIII ст. до н. е. Виникла внаслідок розвитку й

консолідації центральної групи культур шнурової кераміки на теренах Польщі й поширилася далі на Схід. Тшинецьку культуру виділив Й. Костжевський і назвав за цвинтарем Тшинець у Польщі. Пам'ятки Тшинця в Україні досліджувала С. С. Березанська, яка спочатку вжила щодо них термін «східнотшинецька культура» (пізніше дослідниця відмовилася від цієї назви). У тшинецькій культурі виділено локальні групи (любенська, опатівська, любельська, мазовецько-підляська, рівненська, прип'ятська та київська). Об'єднавчою ознакою культури виступає тюльпаноподібний посуд та «рогаті» прясла – специфічна категорія речей тшинецької культури. Поселення (Клещове, Злота, Пінезівка, Завадівка, Здвижівка) розташовані в заплавах річок, на дюнных підвищеннях. Вони невеликі за розмірами, з вуличним плануванням. Житла наземні, іноді трохи заглиблені, одно- та двокамерні, з відкритими вогнищами або банеподібними печами (рис. 28). Тшинецька людність ховала своїх померлих під могилами чи на фунтових цвинтарях. Поховальний обряд передбачав скорчені інгумації, кремації в урнах, неповне спалення кістяків (Любна, Войцехівка, Малополовецьке). Скарби знайдено лише в Польщі (Дратов, Ставишице). Серед виявлених речей – бронзові прикраси – браслети, кільця, шпильки. Населення займалося скотарством і землеробством. Перше розвивалося активніше в поліських районах, друге – в лісостепових. Серед знарядь праці переважають крем'яні серпи, кам'яні зернотерки й сокири. Зброя (наконечники стріл, списів, кинджали) також виготовлялася в основному з кременю. Бронзові вироби (переважно прикраси) трапляються рідко.

Таким чином, впродовж V-II тис. до н. е. населення України пережило епохи енеоліту і бронзи. Це був час великих зрушень на ниві суспільного розвитку, прогресу технологій давнього виробництва, мистецтва й культури загалом. За строкатістю численних культур і типів пам'яток простежуються глибинні процеси творення нових етнічних груп населення, що відображають диференціацію індоєвропейської та фінно-угорської мовних спільнот. У підсумку прогресивного розвитку пізнього первісного суспільства палеометалевої доби населення регіону наблизилося до межі цивілізації, перетнутої вже за наступної доби раннього залізного віку в I тис. до н. е.

ЛЕКЦІЯ 4

Тема: Ранній залізний вік. Кіммерійці. Скіфи. Сармати

План

1. Особливості раннього залізного віку. Кіммерійці та їх сусіди. Черноліська, Лужицька та Висоцька культури.
2. Скіфи їх поява та заняття. Пам'ятки Степової Скіфії. Кургани. Скіфо-перська війна.
3. Сармати у Північному Причорномор'ї. Мистецтво та поховання.
4. Таври.

Література

1. Геродот. Історії / Переклад А. О. Біленького. Київ, 1993.
2. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
3. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.
7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
8. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
9. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
11. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf

12. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.

13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

14. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.

15. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спасько С. К. – К., 2012. – 144 с.

Методичні вказівки

1. ОСОБЛИВОСТІ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ. КІММЕРІЙЦІ ТА ЇХ СУСІДИ. ЧОРНОЛІСЬКА, ЛУЖИЦЬКА ТА ВИСОЦЬКА КУЛЬТУРИ

Запасатковано нову еру в історії людства – залізу! Цікаво, що перші залізні вироби мали космічне походження, бо виготовлені з уламків метеоритів ще в III-II тис. до н.е. у Єгипті та Месопотамії. На території України перші знахідки із заліза датуються XI-IX ст. до н. е. В кургані білозерського періоду зрубної культури поблизу Каховки знайдено залізні кинджальчики.

Залізний вік – це час розширення меж цивілізаційного процесу, виходу на історичну арену нових народів, зокрема, активної діяльності кельтів у Західній Європі, фракійців – на Балканах, скіфів і сарматів – у Східній Європі. Це водночас і період формування нових народів (слов'ян, балтів, германців), і зрештою, час, коли почав складатися новий спосіб і стиль життя.

Визначальна роль певних спільнот в історії великих регіонів спричинила розбіжності у внутрішній періодизації раннього залізного віку. В Центральній та Західній Європі провідними явищами виступають Гальштатська, Латенська та Римська доба. Періоди раннього залізного віку Східної Європи названо за кочовими народами, які змінювали тут один одного: кіммерійський – IX – середина VII ст. до н. е.; скіфський – середина VII – початок III ст. до н. е. і сарматський – кінець III ст.

до н. е. – перша половина IV ст. н. е. Назви періодів відбивають не лише гегемонію певних кочівницьких об'єднань (вони належали до кола іраномовних народів), а й зміну матеріального комплексу, поширення якого виходило за межі степової смуги – зони мешкання кочовиків.

Зверніть увагу, що в епоху раннього залізного віку відбулося зародження державності.

Розгляньте особливості життєдіяльності та військової справи кіммерійців. До речі, вони перші, на території України, про яких залишена згадка у писемних джерелах. Серед пам'яток кіммерійців, відомих археологам, переважають поховання. Саме з інвентаря найчастіше знаходять зброю і рештки кінської зброї.

У цей період були поширені чорноліська, лужицька та висоцька культури. Так, тоді коли кіммерійці жили у степах, інші території населяли представники різних культур. Зокрема, у 1949 р. у верхів'ях Інгульця О. Тереножкін виявив Чорноліське городище (Кіровоградська область), за матеріалами якого виділив чорноліську культуру і систематизував її старожитності. Житла чорноліських племен – це наземні і напівземлянкові споруди площею 60-100 м². Стіни зводили по дерев'яному каркасу, потім обмазували глиною. У житлах виявлено глинобитні печі та відкриті вогнища. Племена вели осілий спосіб життя.

Племена лужицької культури займалися орним землеробством та скотарством. За гіпотезою польського археолога Ю. Костжевського, носії лужицької культури були праслов'янами.

Висоцька культура представлена окремими селищами, могильниками і скарбами.

Варто нагадати, що відбувся другий великий поділ праці: ремесло відокремилася від землеробства.

2. СКІФИ ЇХ ПОЯВА ТА ЗАНЯТТЯ. ПАМ'ЯТКИ СТЕПОВОЇ СКІФІЇ. КУРГАНИ. СКІФО-ПЕРСЬКА ВІЙНА

Не бажано було зустріти представника кочових народів – скіфа у бою! Ймовірність врятуватися дуже мала.

Скіфи – іраномовний народ, що населяв степи Північного Причорномор'я у VIII-III ст. до н.е. Найбільш докладну розповідь про скіфів залишив Геродот, який відвідав Ольвію близько 450 р.

до н.е. У IV ст. до н.е. скіфи заснували державу з центром у Каменському городищі, поряд сучасного Нікополя.

Старожитності Степової Скіфії відомі переважно за курганными похованнями. Досліджено також залишки поселень.

Першим скіфським курганом, розкопаним, а точніше зруйнованим, у степу, була Червона або Лита Могила (поблизу Кіровограда). Її було розкопано 1763 року за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю О. П. Мельгунова, який, звичайно, не лише про скіфів, але й про археологію взагалі не мав будь-якого уявлення. Виявлені в кургані речі він подарував Катерині II. В історію вони ввійшли під назвою мельгуновського скарбу (золота діадема, золоті оздоби для одягу ін.). Разом з похованням скіфського племінного вождя тут було ще виявлено залізний меч у золотих піхвах, прикрашених зображенням крилатих левів, які стріляють з лука, і крилатих биків з людськими обличчями. Зверніть увагу, що розкопки Литої Могили можна вважати початком скіфської археології.

Розкопки Куль-Оба (м. Керч), тобто «горб попелу» теж почалися з господарських потреб. Керував розкопками аматор Дюбрюкс (француз, що опинився у Росії). Насип кургану висотою 10 м. В ньому був кам'яний склеп, до якого вів коридор.

Курган Чортотлик розташований біля м. Нікополя Дніпропетровської області і є одним з найбільших скіфських курганів. Висота 19, 5 м. У ньому виявлено поховання царя, цариці і слуг. Так, навколо черепа царя лежало 29 золотих блях від конічного головного убору, на шиї – золота гривна, на руках – по золотому брелку та персню. Біля бойового пояса був меч з піхвами, оздоблений золотом.

Розкопки Товстої Могили (Дніпропетровська область) провадив видатний український археолог Борис Мозолевський. Насип кургану мав висоту 8, 6 м. Про знахідку найвідомішої пам'ятки – золотої пекторалі – він розповідав: «Спочатку перетнули курган навпіл, щоб зрозуміти його конструктивні особливості...Одного дня, вже зовсім надвечір, у південному секторі кургану під ножем скрепера щось заблищало – було зачеплено верхню пластинку великого комплексу бронзових оздоб воза та поховальної упряжки, що належали, як згодом з'ясувалося, цариці з Товстої Могили...»

У гробниці лежала молода царівна-скіф'янка. Усе її вбрання було розшите великими й малими золотими пластинками. Всі

особисті прикраси жінки також були золотими. Шию її прикрашала важка лита гривня (478,5 г) з 14 лев'ячими фігурками на кінцях, що ніби полоють за безрогим оленем. На скронях – великі підвіски із зображенням богині на троні, зап'ястя охоплювали три широкі браслети та дві перев'язки із намиста, пальці були унізані 11 перснями. Біля плеча небіжчиці стояли срібний келих та чорнолакова грецька миска, а за головою містилися речі особистого вжитку – намисто, рум'яна, білило, шпильки і, що зовсім вже було несподіванкою, – уламки прозорого скляного посуду...»

Саме у Товстій Могилі знайшли знамениту золоту пектораль. Вага пекторалі 1150 г, діаметр 50,6 см. Усе її поле було поділене на три місяцеподібні яруси за допомогою витончених порожнистих трубок, що становили каркас виробу. Нижній і верхній яруси заповнювали скульптурні композиції, середній оздоблювався насиченим рослинним орнаментом, закріпленим на платівці.

У центрі нижнього ярусу – три сцени боротьби коня з двома грифонами, що напали на нього. Далі за ними – поєдинок дикого кабана та оленя з леопардом і левом, за якими зображено гонитву собаки за зайцем.

Фокусом цього твору пекторалі є середня сцена верхнього ярусу, де двоє роздягнених до пояса чоловіків шиють хутряне вбрання, розтягнувши його за рукави.

Ліворуч і праворуч від центральної сцени стоять кобили і корови з телятами, за ними вміщено фігури двох юних скіфів, зайнятих доїнням овець.

Всього є три основні версії пояснення структури пекторалі: Календар, Карта володінь скіфів і Модель Всесвіту.

Згідно з 1-ою версією: Золота пектораль показує будову нашого Всесвіту, в тому вигляді в якому його бачили стародавні скіфи.

Згідно з 2-ою версією: Пектораль могла бути своєрідною картою скіфських володінь, яку могли зрозуміти тільки обрані: воєначальники, жерці, царі.

Згідно з 3-ою версією: Пектораль – це давній скіфський календар. Відомо, що скіфи були язичниками, саме тому кожен день, місяць, рік, і т.д. займали певні божества у вигляді домашніх тварин, розташованих на пекторалі по колу. Є думка, що Золота пектораль – це стародавній сонячний годинник.

Таємницю цього календаря знали лише жерці та царі, а також еліта скіфського суспільства, і завдяки цим знанням вони управляли своїм народом.

Зверніть увагу й на те, що суспільні відносини в Скіфії еволюціонували від патріархально-родових до рабовласницьких.

Почитайте, про скіфо-перську війну. У 513 р. до н.е. перський цар Дарій I з метою перекрити доступ збіжжя в Елладу, здійснив воєнний похід в Північне Причорномор'я, щоб встановити політичний контроль над Скіфією. Похід видався невдалим, перська армія практично вся загинула. Цар Дарій не зміг здійснити свій план з ослаблення Еллади. Перемога над персами дозволила скіфам закріпити свою владу над Північним Причорномор'ям та почати власну експансію. Наприкінці V – на поч. IV до н.е. скіфи почали експансію на племена фракійців Нижнього Дунаю.

Пізнавально, що протиставивши численному перському війську воєнну хитрість, виучку та хоробрість, скіфи не тільки вистояли, а й змусили ворога рятуватися втечею. З того часу за скіфами закріпилася слава непереможених. «Царських скитів повідомили, що Дарій вторгся на землі Скитії. Вони зібрали раду царів та провідників всіх скитських племен. На тій раді було запропоновано виробити загальний план боротьби із загарбниками, розподілити обов'язки, які кожне плем'я буде виконуватиме у війні...» (Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спасько С. К. – К., 2012.).

Зверніть увагу, на військове мистецтво скіфів. Скіфи, як і їх попередники кіммерійці, були дуже войовничим народом, відомості про яких можна побачити у всіх давньосхідних письмових джерелах та фольклорі. Наприклад, в вірменській мові слово «ска» (скіф) означає багатир.

Найбільшого розквіту скіфська держава досягає за правління царя Атея (помер 339 року до н.е.). В середині IV ст. до н.е. цар Атей підкорив Добруджу та Правобережжя Нижнього Дунаю. Про могутність Скіфської держави говорить той факт, що цар Атей карбував власну монету в грецькому місті Калатея. Був навіть знайдений напис, де Атей погрожував мешканцям грецького міста Візантія на Березі Босфору (нині Стамбул): «Цар скіфський Атей демосові візантійців: не перешкожайте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води».

Скіфська пектораль з Товстої Могили

3. САРМАТИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І. МИСТЕЦТВО ТА ПОХОВАННЯ

Назва «сармати» означає підперезані мечем. Це не самоназва народу, а термін запроваджений античними авторами.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнення.

Велику роль у політичному житті сарматів відіграла військово-племінна верхівка. Широко використовувалася праця рабів. Історики вважають, що сармати в політичному розвитку не перейшли до утворення держави. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату.

Підкреслимо, що археологічними пам'ятками, що засвідчили перебування сарматів на території України є кургани. У басейні середньої течії Сіверського Дінця відкрито і досліджено понад 30 сарматських поховань.

Серед пам'яток сарматської культури на території України виділяється курган Соколова Могила (Миколаївська область). Тут виявлено поховання знатної сарматки. Збереглися рештки одягу (каптана), обшитого золотими бляшками. Шкіряне взуття також було обшите золотом. Головний убір типу налобної пов'язки був обшитий намистинами із сердолику і халцедону. У поховальному інвентарі виявлено посуд.

Зверніть увагу, на військове мистецтво сарматів.

Наведемо короткі свідчення Геродота: «Жінки сарматів і їх нащадки, дотримуючись звичаїв своїх матерів-амазонок, їздять

кіньми верхи, полюють звірину, беруть участь у війнах із ворогами та вдягаються як чоловіки. Мова сарматів – скитська...» (Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спасько С. К. – К., 2012.).

Соколова Могила – сарматське поховання доби раннього заліза. Курган знаходився на правому березі Південного Бугу. Досліджений 1974 р. Г. Ковпаненко. Могила розташована у центрі кургану. У ямі на дерев'яному помості лежав кістя жінки віком 45-50 років на спині з розкинутими і трохи зігнутими в ліктях руками. Дно могили і поміст густо посипані крейдою. Костюм покійної складався з шароварів та двох суконь. Верхня сукня на грудях скріплюлась золотою фібулою (брошкою). Померла належала до сарматської знаті.

4. ТАВРИ

Уперше таври згадуються Геродотом. Вони фігурують серед тих племен, котрі відмовилися надати допомогу скіфам у їхній боротьбі проти Дарія. За Геродотом, таври мешкали у гірській країні, що видається в море між Керкінітідією і Херсонесом Скелястим, тобто між Євпаторією і Керченським півостровом. «Батько історії» оповів також про варварські звичаї цього народу – приносити в жертву богині Партенос (Діві) мореплавців, які потерпіли на морі, й загалом еллінів, захоплених у відкритому морі. Заняття таврів Геродот обмежив розбоєм та війною. «Кожен із таврів, що взяв полоненого на війні, відрубав йому голову, забирає її додому, настромляє на палицю, яку ставить біля своєї хати. Таври кажуть, що ті голови є сторожами їх житла» (Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом, перекл. Спасько С. К. – К., 2012.).

Як вважає Л. Залізник, що пам'ятки таврів відомі давно. Це так звані кам'яні ящики – доволі монументальні гробниці, майже на дві третини вкопані в землю. Виступаючи на поверхню, вони давно привернули до себе увагу. Ще мандрівники XIX ст. – П. С. Паллас, Д. де Монпере, описуючи ці пам'ятки Гірського Криму, порівнювали їх із дольменами Швейцарії, Кавказу та Бретані. Висловлювалося навіть припущення, що це кельтські жертівники. Проте невдовзі було доведено, що кам'яні ящики не що інше, як поховальні пам'ятки. Відтоді утвердилася думка, що вони належать таврам.

ЛЕКЦІЯ 5

Тема: Античні держави Північного Причорномор'я

План

1. Вивчення античних пам'яток Півдня України. Причини грецької колонізації.
2. Історія античних держав за писемними джерелами. Соціальний лад. Мистецтво та побут. Ремесла. Старожитності.
3. Археологічне вивчення Ольвії, Тіри, Ніконію, Херсонесу, Керкінітиди, міст Боспору (Пантікапей, Мірмекій, Тірітака, Німфей, Феодосія, Кіммерік, Кітей та ін.).

Література

1. Геродот. Історії / Переклад А. О. Біленького. – Київ, 1993.
2. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
3. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.
7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
8. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
9. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.

11. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
12. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
13. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
14. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.
15. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.

Методичні вказівки

1. ВИВЧЕННЯ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ. ПРИЧИНИ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

Поняття антична цивілізація використовується для визначення культурно-історичних ознак, притаманних розвитку грецького і римського суспільств.

Увага! До ареалу античної ойкумени входило й Північне Причорномор'я, де греками були засновані поліси, які згодом стали центрами значних територіальних державних утворень.

Історію та культуру цих центрів вивчає антична археологія, оскільки археологічні джерела є основними у висвітленні проблем, пов'язаних із соціально-економічним, політичним і культурним розвитком грецького населення. Значну інформацію, необхідну для вивчення епохи античності, містять також епіграфічні й нумізматичні пам'ятки та писемні джерела, де згадуються окремі епізоди, пов'язані з подіями, що відбувалися у Північному Причорномор'ї. Кореляція цих категорій джерел з даними археології дає можливість реконструювати політичний та соціально-економічний розвиток античних центрів Півдня сучасної України, отримати важливу інформацію щодо побуту та релігійних уявлень грецького населення, його стосунків з негрецьким населенням регіону, а також зі світовими державами того часу.

Грецькі поселення, або, як їх іще називають, **колонії**, з'явилися на узбережжі Чорного моря на завершальній стадії Великої грецької колонізації (VIII-VI ст. до н. е.). Окрім Північного Причорномор'я, грецькі поселення були засновані також на Апеннінському півострові, берегах Сицилії, Середземного, Мармурового морів та на північному узбережжі Африки. Колонізація значно розширила кордони ойкумени.

Зверніть увагу на причини грецької колонізації!

Вона була наслідком демографічного вибуху та інтенсивного зростання виробничих сил, розвитку сільського господарства, ремесла й торгівлі. Неабияке значення у прискоренні цього процесу мав воєнний тиск на грецькі міста Іонії персидських царів, унаслідок чого греки змушені були покидати облаштовані місця. Нові поселення формувалися як поліси і були незалежними від міст-метрополій, хоча й підтримували з ними різнобічні зв'язки. Міста-метрополії були заінтересовані в отриманні від колоній продовольчих ресурсів, насамперед зерна, та різної сировини. У грецькій колонізації Північного Причорномор'я значну роль відіграв Мілет, який був великим ремісничим і культурним центром грецького світу. На нових місцях, утому числі й у Північному Причорномор'ї, греки-колоністи вступали в контакти з місцевим населенням, чим зумовлювалася специфіка історичного розвитку грецьких центрів у конкретно-історичних умовах їхнього існування.

Античні держави були засновані давньогрецькими колоністами у VII-V ст. до н.е. Початок дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я припадає на кін. XVIII – пер.пол. XIX ст. Він пов'язаний з історико-археологічними подорожами П. Сумарокова, І. Потоцького, П. Палласа, під час яких було зібрано перший археологічний матеріал.

У 1932-1940 рр. активні роботи вела Боспорська археологічна експедиція під керівництвом В. Гайдукевича, яка відкрила залишки боспорських міст Тірітака і Мірмекій.

2. ІСТОРІЯ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ. СОЦІАЛЬНИЙ ЛАД. МИСТЕЦТВО ТА ПОБУТ. РЕМЕСЛА

Зверніть увагу, що основою господарства античних поселень було землеробство, що базувалося на дрібному громадянському землеволодінні. Для виробництва продукції використовувалися

землі, розташовані поблизу населених пунктів. У Нижньому Побужжі та в околицях Ніконія зафіксовані сільські поселення, представлені трьома типами. Це невеликі поселення-хутори, площею 0,2 га, поселення середніх розмірів, площею 2-8 га. Третій тип представлений великими поселеннями площею 50-80 га. На сільських поселеннях простежуються групи житлових і господарських землянок та напівземлянок, а також господарськими.

Поряд з освоєнням сільських територій відбувається процес зародження і становлення ремесла, яке було тісно пов'язане з сільським господарством і спрямоване на задоволення потреб поселенців. Про характер організації ремісничого виробництва з огляду на край обмежений обсяг джерел говорити щось напевне поки що важко. Проте археологічні дослідження Березані та сільських поселень свідчать, що тут велася переробка вовни, існували ткацтво, гончарство, обробка кістки та інші види ремесел, які концентрувалися в ойкосах і мали переважно домашній характер. Виняток становили лише металургія та металообробка, які через складність технології виробництва потребували спеціалізованих майстерень. Вони були зосереджені на Березані та в Ольвії.

Наявність привізних товарів, передусім вина і маслинової олії в амфорах, свідчить про певний розвиток зовнішньої торгівлі на Боспорі. Ввіз продукції в амфорах із Малої Азії, Хіоса, Самоса, Клазомен, а пізніше і з інших центрів дає підстави вважати, що в господарствах боспорських греків вироблялася певна кількість товарної продукції, яка експортувалася в інші центри.

Греки-переселенці з Іонії та інших місць принесли з собою уже сформований пантеон, а на новій батьківщині відбувалася його подальша трансформація, яка великою мірою залежала від конкретних історичних умов, що склалися в тому чи іншому античному центрі. Причому слід наголосити, що Аполлон розглядався греками-іонійцями як головний покровитель і помічник. Крім нього, на початковому етапі існування грецьких поселень важливе місце в релігійних уявленнях греків-колоністів займали культури богів-покровителів землеробства, зокрема Деметри та її дочки Кори-Персефони. В дорійському Херсонесі головними божествами вважалися Партенос та Геракл – покровитель Гераклеї Понтійської.

3. АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОЛЬВІЇ, ТІРИ, НІКОНЮ, ХЕРСОНЕСУ, КЕРКІНІТІДИ, МІСТ БОСПОРУ (ПАНТІКАПЕЙ, МІРМЕКІЙ, ТІРІТАКА, НІМФЕЙ, ФЕОДОСІЯ, КІММЕРІК, КІТЕЙ ТА ІН.)

Грецькі міста-держави на території Північного Причорномор'я з'являються в результаті Великої грецької колонізації. Найперше грецьке місто на території України – Борисфеніда.

Найвідоміші міста-держави на території України: Феодосія, Херсонес (сучасний Севастополь), Ольвія (Дніпро-Бузький лиман, біля Миколаєва), Кіркінікіда (Євпаторія), Пантікапей (Керч), Тіра (Белгород-Дністровський).

Греки привезли традиційний для себе спосіб життя і культуру на українські землі. Займалися торгівлею, землеробством, осілим скотарством, ремеслом. В основному були республіками. Жили в полісах (містах-державках).

У V ст. до н. е. греками на Таманському та Керченському півостровах було засноване Боспорське царство (столиця м. Пантікапей). У 107 р. до н.е. в Боспорському царстві відбулося повстання рабів, яке очолив Савмак.

За повідомленням Діодора Сицилійського, у 438/437 р. до н. е. Спарток, за походженням фракієць, здійснив державний переворот у Пантікапеї. Він усунув від управління Археанактидів й захопив владу на Боспорі. Це призвело до розпаду сіммахії боспорських міст і зумовило перехід від федеративного надполісного політичного та релігійного об'єднання до централізованої держави. Прихід до влади Спартока диктувався інтересами досить могутньої верстви населення, головним чином Пантікапею, яка прагнула насамперед встановити дієвий контроль за експортом хліба до Середземномор'я. Політичні противники Спартока змушені були втікати до Феодосії, де вони перебували ще за часів правління наступного боспорського тирана Сатира.

У I ст. до н.е. Боспорське царство та інші грецькі поліси потрапили в залежність від Римської держави. Починається римський період в історії античних міст-держав на території України.

У III-IV ст. античні міста-держави Північного Причорномор'я занепадають під тиском готів та гунів. З античних міст України

зберігся лише Херсонес, який потрапив у залежність від Візантійської імперії.

Березанське поселення (поблизу м.Очаків) було засноване в 645-644 рр. до н.е. Площа населення становила понад 10 га.

З др. пол. VI ст. до н.е. Березань була політично незалежним утворенням – полісом. В обігу була власна полісна монета.

На Березані досліджено залишки некрополя VI – пер.пол.V ст. до н.е. Головним типом поховальних споруд були ґрунтові ями, іноді перекриті деревом і камінням. Відомо і кілька курганів, під якими виявлено колективні поховання. Обряд поховань включає трупопокладення, трупоспалення, дитячі поховання в амфорах або урнах.

Антична Ольвія – була розташована на правому березі Південно-Бузького лиману поблизу с.Парутино Очаківського району Миколаївської області.

Наприкінці VI – на поч. V ст. до н.е. в центрі міста були зведені перші громадські споруди: вівтар, вимощена каменем доріжка, що вела до Священного гаю. Очевидно, тоді ж виникла й агора, площа для зборів. Основу житлової забудови становили землянки і напівземлянки, розміщені по обидва боки головної поздовжньої вулиці. У місці карбування місцеві монети (дельфінчики та асси).

У V ст. до н.е. навколо міста було зведено оборонні кам'яні мури і башти.

У II ст. до н.е. Ольвія потрапляє під протекторат скіфського царя Скілура. Посилюються її зв'язки з Кримом і Неаполем скіфським. В середині I ст. до н.е. Ольвію спустошили гети.

Тіра

Стародавня Тіра розміщувалася на території сучасного Білгорода-Дністровського Одеської області.

Антична Тіра складається з трьох частин: верхньої, терасної та нижньої. Нині залишилося близько 12 га території міста. Тут досліджено рештки житлового кварталу IV ст. до н.е. – IV ст. н.е.. Кам'яна кладка стін будинків позначена високою якістю. Внутрішня частина стін вкрита розписною штукатуркою. Некрополь Тіри займав значну територію за містом.

Херсонес

Місто засноване у 422 – 411 р. до н.е. як колонія Гераклеї Понтійської. Місто збудовано за принципом регулярного

прямокутного планування. Воно мало агору і прямокутні житлові квартали.

Керкінітіда – одне із значних античних міст Північно-Західного Криму. Воно знаходилося там, де сьогодні розташована Євпаторія. Місто виникло у VI ст. до н. е. Місто мало регулярну прямокутну систему забудови. Житлові будинки з підвалами порівняно невеликі за площею.

Зверніть увагу, що **Боспорська держава** була на чолі з царем. Так, у 80-х рр. V ст. до н. е. під владою Боспору були об'єднані міста Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса, Тірітака, Мірмекій, Кеппи, Корокондама, Патрасій.

Серед міст Боспору важливу роль відігравав Пантікапей – столиця держави.

Додаток до лекції 5

Грецькі поняття для засвоєння:

Понт Евксінський – Чорне море

Меотиди – Азовське море

Борисфен – ріка Дніпро

Танаїс – ріка Дон

Тіра – ріка Дністер

Істр – ріка Дунай

Пората – ріка Прут

Гіпаніс – ріка Південний Буг

Поліс – місто-держава

Колонія – поселення переселенців з іншої країни

Метрополія – поліс стосовно заснованих ним в інших землях поселень (колоній)

Колонізація – переселення, освоєння нових земель

ЛЕКЦІЯ 6

Тема: Ранні слов'яни

План

1. Основні закономірності історичного розвитку слов'ян. Географічні умови і загально історичні особливості їх розвитку.
2. Історичні (писемні) джерела про слов'ян.
3. Археологічні культури давніх слов'ян у Південно-Східній Європі.
4. Ранньосередньовічні східні слов'яни V-VII ст. Корчацько-празька культура. Зимнівське городище. Пеньківська культура.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
4. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
8. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
10. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf

11. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.
15. Макарчук С. Етнічна історія України / С. Макарчук. – К., 2008.
16. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.
17. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М. О. Чмихов. – К., 1992.

Методичні вказівки

1. ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯН. ГЕОГРАФІЧНІ УМОВИ І ЗАГАЛЬНО ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ

Зверніть увагу на те, що поняття «археологія ранніх слов'ян» є досить умовним, тісно пов'язаним із комплексною проблемою походження і ранньої історії цього етносу. Фактично воно охоплює низку генетично пов'язаних між собою культурних груп, що існували від латенського до ранньосередньовічного періоду (III-II ст. до н. е. – IX-X ст. н. е.), тобто від перших протослов'янських утворень до появи Давньоруської держави. Крім того, сюди входять культури осілих сусідів слов'ян цього часу (бал ті в, германців, фракійців), що мешкали на теренах України та в суміжних областях Європи, і кочовиків Степу (гунів, болгар, хозарів) раннього середньовіччя.

Територія України займає ключове місце у слов'янському етногенезі. Саме тут, а також у суміжних районах Білорусі та Росії, археологи виявили найдавніші слов'янські старожитності середини I тис. н. е. Звідси бере свій початок широке розселення слов'ян на просторах Ватиканського півострова та Центральної Європи VI-VIII ст. Приблизно у цьому ж ареалі в латенський та римський час мешкали і їхні попередники.

2. ІСТОРИЧНІ (ПИСЕМНІ) ДЖЕРЕЛА ПРО СЛОВ'ЯН

За Йорданом, слов'яни у VI ст. поділялися на три великі групи: венедів, антів і склавенів.

Як зазначає історик С. Макарчук, що можемо допускати, що саме етнокультурні особливості всередині раннього слов'янства були причиною того, що у найраніших писемних пам'ятках воно виступає під кількома іменами, в тому числі венедів, спорів, склавинів, антів. У пам'ятках I-II ст. н. е., наприклад, у «Географії» давньогрецького автора Страбона, римського історика Публія Корнелія Тацита, грецького астронома і географа Клавдія Птолемея та ін. Ці автори називали слов'ян венетами (венетами). Тацит розміщує «превеликий народ» венедів на схід від Вісли і на північний схід від готів. До більших народів Сарматії (території, відомої в античності північніше Чорного моря) зачисляє венедів Птоломей.

Візантійські автори VI ст. – Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Симокатта, Маврикій Стратег – відводять слов'янам у своїх працях значне місце як численному народові, що бере активну участь у подіях на Дунаї та Балканах. Особливо важливим є твердження Йордана щодо венетів, які, «ставшись з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавинів». Із праці Йордана випливає, що венети, анти і склавини VI ст. є прямими нащадками венедів IV ст., з якими воював Германаріх.

У творі Йордана також є цілком конкретні географічні прив'язки, що дають можливість локалізувати слов'янські племена в період експансії на Балкани. Автор, зокрема, повідомляє, що анти жили «від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин», склавини – на схід від Карпат, від Нижнього Дунаю до Дністра, а на півночі – до верхів'їв Вісли. Ареал венедів (у «вузькому» значенні цього терміна) Йордан не вказує. Зауважимо, що окрім Йордана, який написав свою працю на основі твору Кассіодора, інші античні автори, у тому числі Прокопій Кесарійський, котрий уперше дав слов'янам розгорнуту характеристику, про венетів не згадують. Для локалізації слов'янських племен важливе значення має також повідомлення Прокопія про мандрівку з Дунаю частини герулів, розбитих у війні з лангобардами, через «усі по черзі племена склавинів» і «велику пустельну землю», аж до варнів і данів. Таким чином,

склавіни заселяли землі на схід і північ від Карпат, включаючи, можливо, верхів'я Вісли. Ця конкретна подія, що відбулася у 512 р., вперше фіксує історичне народження слов'янства.

Відомості про східнослов'янські племена містяться на перших сторінках «Повісті минулих літ», складеної Нестором-літописцем у XII ст.: «...Ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли по Двіні і називалися полочанами – од річки, яка впадає у Двіну і має назву Полота; од цієї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – словенами: і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські племена».

3. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Варто звернути увагу на наступні культури та деталізувати матеріал.

Зарубинецька культура

Пам'ятки зарубинецької культури, крім території України, поширені також у Білорусі. Її ареал охоплює Подніпров'я від р. Тясмину на півдні до гирла р. Березини на півночі, а також Середнє Посейм'я і Прип'ятське Полісся. Культура дістала свою назву за могильником, відкритим В. В. Хвойкою у 1899 р. у с. Зарубинці Київської губернії. Першою ґрунтовно дослідженою пам'яткою був могильник у с. Корчувате на південній околиці Києва. Тому культуру іноді називали зарубинецько-корчуватівською.

Зарубинецькі племена споруджували житла різної конструкції, які, однак, мали й деякі спільні риси: дещо заглиблений у землю котлован прямокутної форми з довжиною стіни 3-4,5 м та вогнище на долівці. Стіни зарубинецьких жител у Середньому Подніпров'ї робилися каркасно-плетеними, тобто каркас із вертикальних стоек переплітався лозою й обмашувався із обох сторін товстим шаром глини. Для північніших районів типовими були житла із колод зрубної або стовпової конструкції.

Пшеворська культура

Однією з найяскравіших культур Середньої Європи є пшеворська культура, що охоплює Центральну і Південну Польщу, а також західні райони України. На землях між Одрою і Віслою пшеворська культура відома від рубежу I ст. до н. е. до V ст. н. е. Однак на території України вона існувала переважно упродовж заключних фаз пізньолатенського часу. Назву культури дав могильник поблизу м. Пшеворська (Південно-Східна Польща), який досліджував на початку XX ст. К. Гадачек.

Для поселень характерні напівземлянки і наземні будинки стовпової конструкції з вогнищами в центрі. Крім звичайних поселень, у районі Свентокшижських гір відомі також великі виробничі центри з добування та обробки заліза. За походженням вони пов'язані з кельтською чорною металургією. Залізо і сталь широко використовувались при виготовленні різноманітних знарядь і зброї, побутових речей і прикрас, що, своєю чергою, забезпечило стрімкий розвиток сільського господарства та різних ремесел. Дещо пізніше чорний метал широко експортувався до Римської імперії. Свідченням активних торговельних відносин з римськими провінціями є античні імпорти у пшеворських похованнях – дорогоцінні бронзові, скляні та червонолакові посудини, скляні намиста, римські мечі та шоломи, а також численні скарби срібних монет уздовж «Бурштинового» шляху.

Основну увагу польські дослідники зосередили на вивченні могильників. Для пшеворської культури властиві великі безкурганні могильники з кремаціями та тілопокладеннями. Низка «князівських» поховань вирізняється багатим інвентарем.

4. РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ V-VII СТ. КОРЧАЦЬКО-ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА. ЗИМНІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ. ПЕНЬКІВСЬКА КУЛЬТУРА

Празька культура

Найвідомішою зі слов'янських культур раннього середньовіччя є празька. Вона охоплює значний ареал: від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході, до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході. Таким чином, празька культура поширена на території не лише України та Білорусі, а й Центральної Європи.

Пам'ятки цього кола вперше були досліджені С. С. Гамченком поблизу с. Корчак на Житомирщині близько ста

років тому, пізніше такі старожитності були виділені І. Борковським серед знахідок Празького музею. Цю культурну групу інколи називають пам'ятками типу Прага-Корчак або празько-корчацькою культурою. Найвідомішими пам'ятками на території України є поселення Корчак на Східній Волині, Ріпнів і Зимне на Західному Бузі, Рашків 3, Теремці, Лука Каветчинська і Бернашівка на Дністрі, Кодин на Пруті (розкопки В. Ауліха, І. Русанової, Б. Тимошука, В. Барана, І. Винокура та ін.), а також низка пам'яток на території Центральної Європи.

Знахідки знарядь праці та зброї пов'язані виключно з поселеннями, причому найширший асортимент демонструє городище Зимне. Серед них – залізні наральники, серпи, коси, ножі, шила, долота, кам'яні жорна, ливарні форми» глиняні пряслиця, лячки, кістяні проколки тощо. Менш поширеними були сокири, ковальські молотки, зубила, ковадла, токарні різці. Предмети озброєння – залізні наконечники списів, дротиків і стріл. Останні представлені кількома типами: двокрильчасті, ромбо- та листоподібні.

Основні прикраси і предмети убрання також походять із Зимна. Це – браслети з потовщеними кінцями, різноманітні пряжки, кільця, пластинчасті підвіски і накладки, невеликі пальчасті фібули, різнокольорові скляні намистини. Принаймні частина цих прикрас виготовлялася місцевими майстрами, про що свідчить знахідка 64 різноманітних ливарних форм в одному із жител поселення Бернашівка, а також напівфабрикати браслетів із Зимна.

Пеньківська культура

Пеньківська культура охоплювала приграничні райони Лісостепу і Степу. Її ареал простягається відносно вузькою смугою від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я, тобто від Белгородської області Росії до Молдови і Румунії. О.М. Приходнюк виділяє чотири локальні варіанти пеньківської культури: лівобережний, надпорізький, дніпро-дністровський і дністро-прутський. У пониззі Дунаю пеньківські пам'ятки співіснують із празькими та гето-дакійськими старожитностями, утворюючи своєрідну культуру Іпотешть-Киндешть-Чурел.

Пеньківські пам'ятки уперше стали відомі наприкінці 1950-х років після розкопок на берегах майбутньої Кременчуцької водойми. Експедиція під керівництвом Д.Т. Березовця дослідила

кілька поселень поблизу с. Пеньківка на Тясміні. Тоді ж на Південному Бузі П. І. Хавлюком були розкопані селища Скибинці, Семенки, Самчинці та ін. На сьогодні всебічно досліджені також поселення Кочубіївка і Вільховчик на Дніпрі, Хитці, Рябівка, Занки на Дніпровському Лівобережжі та ін. (розкопки О. М. Приходнюка, Є.О. Горюнова, А. М. Обломського та ін.). Відомі також металургійний центр поблизу с. Гайворон у Південному Побужжі, могильники неподалік Великої Андрусівки у Середньому Подніпров'ї (розкопки В. І. Бідзілі та Д. Т. Березовця). У Будіщі в Середньому Подніпров'ї та Селіште в Молдові зафіксовано городища.

Нині на території України відомо близько 300 пеньківських пам'яток, серед яких основну масу становлять поселення відкритого типу. Майже всі вони займають низькі ділянки перших терас або підвищення у заплаві, поблизу води та заплавлених лук, на легких для обробітку ґрунтах. Площа більшості селищ не перевищує 1,5-2 га, а кількість жител на них – 30, причому одночасно існувало, найімовірніше, не більше 10-15 споруд.

Основні риси житлобудівництва пеньківської культури можна простежити за матеріалами приблизно 160 жител. Воно порівняно різноманітне і представлене будівлями кількох типів. Провідне місце серед них займає квадратна напівземлянка зі стінами зрубної чи каркасно-стовпової конструкції, причому на ранньому етапі поширені житла із вогнищем, нерідко – із центральним стовпом, що нагадують споруди київської культури. Деяко пізніше на Правобережжі у житлах з'являються печі-кам'янки, що, очевидно, пов'язано із впливом сусідньої празької культури. У Надпоріжжі та на Орелі під впливом кочовиків виникають юртоподібні напівземлянки овальних обрисів, а також житла на кам'яних цоколях.

Поблизу розташовувалися господарські споруди, численні ями-льохи та вогнища просто неба з глиняними чи кам'яними черенями. Неподалік с. Гайворон, на острові Південного Бугу, розкопано металургійний центр, де виявлено більш як 20 залізоборних горнів.

Поховальний обряд вивчений недостатньо. Він представлений тілоспаленнями на стороні з уміщенням решток кремації в горщик-урну або неглибоку яму. Поховання здійснено на ґрунтових могильниках, проте на кожному з них досліджено

лише по кілька кремацій. Ямні поховання здебільшого безінвентарні, тоді як урнові часто супроводжуються посудинами-приставками і бронзовими прикрасами. Зрідка трапляються інгумації (Мохнач, Олексіївка, Селіште, Данчени), які підтверджують тісні взаємозв'язки слов'ян із тюрками-степовиками. Зокрема, у Мохначі на Харківщині у глибокій могилі з підбоем було поховано жінку в повному вбранні типу «старожитностей антів». Поховання супроводжувалося типовим пеньківським ліпним горщиком.

ЛЕКЦІЯ 7

Тема 7. Археологічні пам'ятки Київської Русі

План

1. Давньоруські городища і селища.
2. Господарство та побут. Могильники, духовна культура та поховальні пам'ятки Русі.
3. Археологічне вивчення давньоруських міст.
4. Середньовічна археологія півдня України.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X- XIV ст./ М. Кучинко. – Луцьк, 2009.
4. Історія української культури: В 5 т. – Київ, 2001. – Т. I.
5. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
6. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
7. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.

8. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
9. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
10. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
11. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
12. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
13. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info> Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.
14. Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009-2011 рр.); за наук.ред. Н. М. Нікітенко. – К., 2013.
15. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М. О. Чмихов. – К., 1992.

Методичні вказівки

1. ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА І СЕЛИЩА

Слід зазначити, що Русь розвивалась у рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, в якому брали участь усі тогочасні народи. Сам механізм формування соціально стратифікованих суспільств можна охарактеризувати таким чином. Інтенсифікація матеріального виробництва (удосконалення обробки землі, розвиток різноманітних ремесел тощо) зумовила появу регулярного додаткового продукту, що уможливило експлуатацію людини людиною. Узурпація влади посадовими особами призвела до соціальної диференціації суспільства, майнового розшарування, відчуження самого додаткового продукту на користь «сильних

світу цього» й експлуатації ними залежного населення, а також рядових общинників.

Зверніть увагу! Вивчаючи епоху Київської Русі, спеціалісти відзначають на території східних слов'ян IX – початку XIV ст. основні категорії **археологічних пам'яток**: городища, селища, капітца-жертвовники і могильники. Вони широко відомі на територіях України, Росії і Білорусі. Починаючи з кінця X ст. (з офіційним прийняттям християнства), з'являються храмові християнські споруди – церкви.

За соціальним змістом городища Київської Русі класифікував Б. О. Тимошук, який вважає, що існувало **5 їх типів**: общинні центри, князівські (державні) фортеці, сторожові фортеці, феодалні замки, давньоруські міста. При цьому слід мати на увазі, що деякі з цих городищ поєднували в собі ознаки різних типів. Феодалний замок, наприклад, міг одночасно виконувати функції сторожової фортеці, те саме стосується частини князівських (державних) фортець. Хронологічно давньоруські городища, за Б. О. Тимошуком, охоплюють період від X до кінця XIII – початку XIV ст.

У валах більшості досліджених городищ відкрито рештки дерев'яних конструкцій. Це – прямокутні зруби, які зміцнювали насип валу. У валах городищ дослідники зустрічають один, два і три ряди зрубів. Ряди зрубів прилягали один до одного по периметру валу городища. Зруби були заповнені ґрунтом, вийнятим при спорудженні рову, розміщувалися в зовнішньому ряду укріплень, їх позначають літописним терміном городні. Крім того, на городищах відомі й порожні зруби – кліті. Кліті використовували для оборони і для зберігання різноманітних господарських припасів, а також як житла, що входили у конструкцію валу. Ось чому у клітях іноді трапляються залишки вогнищ, печей, обвугленого зерна злакових культур, сільськогосподарські знаряддя та побутові речі.

Селища. Неукріплені селища – найбільш поширені археологічні пам'ятки Київської Русі. Нині на території України зафіксовано понад 600 селищ. Вони відомі у лісовій і лісостеповій смугі, а також вздовж Дніпра аж до його устя. Селища розташовувалися по берегах річок, озер, іноді на вододілах, піщаних дюнах, підвищеннях у заплавах. У степовій зоні давньоруські селища зафіксовано вздовж Дніпра по схилах других надзаплавних терас.

2. ГОСПОДАРСТВО І ПОБУТ. МОГИЛЬНИКИ, ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТА ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РУСИ

Сучасні дослідники однакові в тому, що за середньовічних часів якраз село було формуючим осередком феодалізму, що зумовлювалося його роллю у становленні й розвитку тогочасних суспільних відносин. Це стосується як давньоруської феодальної держави у цілому, так і періоду ранньофеодальної монархії. Праця селянства – основної верстви середньовічного люду – забезпечувала отримання лівової пайки додаткового продукту. Як зазначав із цього приводу Ф. Бродель, навіть у XV-XVIII ст. світ являв собою усе ще велику селянську країну, де близько 80-90 відсотків людей жили плодами землі, й тільки ними. Основою сільськогосподарського виробництва були землеробство й тваринництво.

Панівною галуззю, на думку В. Й. Довженка та інших дослідників, на Русі було землеробство. В цей час відбуваються революційні зміни в розвитку техніки землеобробітку: перехід від розпушення ґрунту до його підрізання, переміщення та обертання шару, для чого були необхідні нові знаряддя праці. В останній чверті I тис. н. е. основним знаряддям обробітку землі залишалося рало з вузьколезим або широколезим наральниками. Для південних земель розселення східних слов'ян, за класифікацією Ю. О. Краснова, характерними були одноручні прямогрядильні рала зі стійкою між грядилем і наральником (перший тил — найбільш універсальний), а також прямогрядильні, але з наральником, вставленим у грядиль знизу, з прямим або вигнутим наральником; прямогрядильні рала з наральником, що поєднувався з грядилем за допомогою двох стійок. Усі вказані типи відрізнялися за сферою застосування на різних ґрунтах. Рало як один із видів землеробської техніки залишалося у користуванні протягом усього середньовічного періоду.

Проте використання чорноземних ґрунтів лісостепової (а в пізніші часи – й степової) смуги, вихід на вододіли, уведення в культурний обіг значних земельних ділянок були неможливими за умов існування лише старої системи землеробства з розпушувальною технікою – вона виступала вже стримувальним чинником зростання продуктивності землеробства. Назріла необхідність впровадження плужної оранки, за якої шар ґрунту не

розпушується й залишається на місці, як раніше, а відрізається у вертикальній площині череслом та підрізується горизонтально лемешем, піднімається ним, зсувається вбік, а тому частково або й повністю перевертається за допомогою відвалу. Позитивні можливості плуга давали змогу уводити в орний фонд нові землі – вкриті травою з переплутаним корінням важких чорноземів. За археологічними даними, лемеші та чересла – робочі частини плуга – відомі вже в XI ст.

Еволюція формальних ознак лемеша, що має безпосереднє відношення до змін техніки обробітку землі, простежується за знахідками самих знарядь: від симетричних лемешів, які разом із череслами забезпечують глибоку оранку з підрізанням та переміщенням шару, перехідних типів лемешів із певними ознаками асиметрії до асиметричних, здатних на цілковите перевертання ґрунту. Окрім розвитку ознак асиметрії, фіксується збільшення розмірів та ваги лемеша й чересла, що давало можливість обробляти важчі фунти.

Замість стандартної для рала парної упряжі, піз час оранки плугом застосовувалися дві чи й більше пар волів або коней (залежно від стану ґрунтів).

Окрім упряжних знарядь, у рільництві застосовувалися й допоміжні, ручні – мотики і заступи. Вони на деяких ділянках виконували роль основних (зокрема в городництві та садівництві). Мотики були двох типів – втульчасті із загнутими бортиками і з горизонтальним вушком. Заступи також двох типів – залізні й, частіше, дерев'яні із залізним окуттям.

Збирання урожаю, як і за попередніх часів, здійснювалося серпами. Вони були двох типів, пристосовані до найбільш ефективного збирання пшениці, жита та інших культур.

Подальша обробка зерна здійснювалася відповідно до біологічних властивостей злаків. Підсушка у сушарках і жаровнях, а також у стодолах. Зерно зберігали у спеціальних ямах або сховищах, де частину приміщення відгороджували дошками для зсипання зерна. У багатьох садибах з цією метою використовувалися комори, улаштовані в житлових будинках, дерев'яна чи керамічна тара.

Для зони Українського Полісся характерною залишалася підсічна система землекористування, яка уможлилювала збільшення площі ріллі завдяки випалу лісових ділянок і підживлення ґрунту органічним добривом – попелом.

Накопичення археологічних матеріалів відкрило нові можливості для вивчення тваринництва: виявлені залишки приміщень для утримання тварин, знаряддя праці, предмети побутового вжитку, що використовувалися у тваринництві, а також кістки, залишки продуктів у льохах, господарських ямах, житлах та культурному шарі.

За даними археологічних та палеонтологічних досліджень галузей тваринництва, переважало розведення великої рогатої худоби (35-37 відсотків загальної кількості стада). Вона належала до породи великих грубокістних тварин (корови, бугаї, воли). Друге місце належало свинарству. Третє-четверте місця поділяли конярство та розведення дрібної рогатої худоби. Вирощували також різні породи домашньої птиці.

Серед виявлених знарядь праці, що використовувалися у тваринництві, переважають коси, форма яких була пристосована до ботанічного складу трав.

Давньоруські **могильники**. На території України досліджено понад 200 курганних і понад 100 ґрунтових могильників, на яких виявлено і вивчено понад 5 тисяч поховань. Отже, сучасна археологічна наука має у своєму розпорядженні цілі серії поховальних пам'яток, матеріали яких доповнюють характеристику побуту, соціально-економічного розвитку і культури населення Київської Русі.

Курганні могильники характерні для більшості районів лісостепової і поліської смуг давньої Русі. Кількість курганних насипів на могильниках сягає десятків і сотень. Особливістю курганних могильників, розміщених на рівних ділянках, є досить значна густина насипів; навколо них часто знаходять кільцеві рови. Похованих під курганами, а також у звичайних ґрунтових могилах клали переважно головами на захід.

За обрядом поховання поділяють на три групи: трупоспалення на місці; трупоспалення на стороні; звичайні трупопокладення. В окремих випадках зафіксовано кенотафи – символічні меморіальні поховання на честь людей, що померли на чужині. Типовою пам'яткою з обрядом трупоспалення є могильник поблизу с. Пересаж Чернігівської області. Під кожним курганом тут виявлено по одному трупо спаленню. Кострище підпрямокутної форми (1 x 2 м). На згаслому кострищі рештки кремації збирали в урну і ставили її на кострище.

3. АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ

Вже в IX – X ст., за археологічними даними – правда, не досить численними і вичерпними – можна простежити виникнення міст. Важливими осередками ремесла, торгівлі, культури стали міста Київської Русі.

Київ. Сучасна археологічна наука відносить початок історії міста до кінця V ст. Історія археологічного вивчення Києва починається з кінця XVIII ст. поч XIX ст. і пов'язана з іменами М. Берлінського, Є. Болховітінова та ін.

Територію Києва та його околиць заселяли ще за часів кам'яного віку.

Центральною частиною міста за князя Володимира була Старокиївська гора, де розміщувалися князівські будинки і перша кам'яна храмова споруда – Десятинна церква.

Прослідкуйте забудову Києва за інших князів.

Переяслав. Перша літописна згадка належить до 907 р. У X–XIII ст. Переяслав був важливим форпостом на Лівобережжі Дніпра. Рештки архітектурних пам'яток стародавнього Переяслава вивчали в XIX ст. А. Анненков і П. Лашкарьов.

Стародавнє місто займало мисовидне підвищення привпадіні р. Альта в р. Трубіж. Воно складалося з добре укріплених дитинця площею 10 га і посаду площею близько 80 га. До міста прилягали передгороддя і великий курганний могильник.

У Переяславі відомі ряд монументальних храмових споруд. Головною серед них був Михайлівський собор 1089 р.

Вишгород. Був одним з визначних центрів Київської Русі. Вперше літопис згадує місто у 946 р. Початок археологічного вивчення міста припадає на 20-ті рр. XIX ст.

Прослідкуйте археологію й інших давньоруських міст (Білгород, Родень, Чернігів, Любеч, Галич).

4. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Степове населення на землях Північного Причорномор'я – невід'ємний елемент багатьох історичних епох і періодів на території сучасної України. Одна за одною набігали кочівницькі хвилі з Азії та більш східних європейських територій на береги Чорного й Азовського морів, а також численних річок, що

прорізали з півночі на південь обширні трав'яні випаси. Тому, потрапляючи в царство багатотравного достатку після зауральсько-заволзьких доволі засушливих просторів та азійських напівпустель, номади будь-що прагнули закріпитися на цих землях, де кочове скотарство могло розвиватися повною мірою. Середньовічні часи у цьому відношенні не були винятком.

Є свідчення про кілька таких кочівницьких хвиль із азійських глибин, коли наступна змітала або розбивала попередню. Датуються вони кінцем I - початком II тис. н. е.

Перший союз степняків у Північному Причорномор'ї створили печеніги, відомі на Заході та у Візантії як пацінаки або пачінакіти, а на Арабському Сході – баджнук. Уперше населення давньоруських земель познайомилося з ними в 915 р. і тоді ж вступило із зайдами в різноманітні контакти. Так, у 944 р, київський князь Ігор уклав зі степняками військовий договір проти Візантії. Проте такі дії не завжди були узгодженими: його син Святослав загинув на дніпровських порогах після невдалого балканського походу саме від рук печенігів.

Дещо пізніше колишні союзники Русі почали періодично нападати на слов'янські гради. Печенізькі орди підступали до якогось із них, брали в кільце (якщо не вдавалося вдертися зненацька), що призводило до голодування, захоплювали знесилених захисників і з полоненими та здобиччю відступали назад у степ. Ніяких особливих пристосувань для штурму укріплень у них не було.

Така активність печенігів зумовлювалася посиленням їхньої військової могутності в середині X ст., коли численні орди кочували на просторах від Волги до Дунаю. Перебуваючи весь час на конях чи колесах, вони залишалися практично невловимими й завдавали багато лиха не тільки Русі, а й сусіднім країнам. У своєму суспільному розвитку печеніги перебували на етапі класо-утворення, коли агресивність особливо проявляється у зв'язку з бажанням нової знаті діставати прибутки й стверджуватися насамперед за рахунок воєнних операцій та пограбунку. Нищівної поразки кочівникам завдав князь Ярослав Мудрий під стінами Києва у 1036 р.

Після цієї битви печеніги втратили свою колишню могутність, а їхнє місце у Степу зайняли торки, відомі у візантійських хроніках як узи, а на Сході як гузи. Вони прогнали печенігів із їхніх становищ і кочів'їв, а також змусили основний контингент

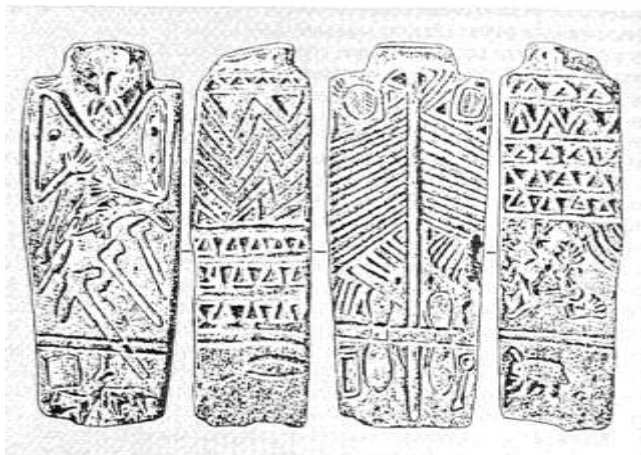

переміститися далі на захід. Після 1060 р. протистояння Русі з торками скінчилося. Вони разом із частиною печенігів почали пізніше перекочувувати до кордонів давньоруської держави.

Вигідні простори зайняли половці, які уперше підступили до південноруських кордонів у 1055 р. У Західній Європі їх знали як команів. В арабських і перських рукописах вони відомі як кипчаки, а в Китаї – цинь-ча. Уже в 1060 р. половці спробували пограбувати південноруські землі, а пізніше – й території інших країн. Лише на Русь вони здійснили близько 50 значних набігів. Траплялося, що давньоруські князі укладали з ними союз для бойових дій проти конкурентів за той чи інший стіл.

Перейшовши у причорноморський регіон, половці насамперед захопили найвигідніші для пасовиськ райони – донецькі, нижньодонські та приазовські степи. Пізніше розселення відбувалося і в західному напрямі. До кінця XI ст. ці території в основному були розподілені між окремими ордами. В межах сучасної України найвідомішими були племена придніпровських, луко-морських, кримських половців та деякі інші. їхня доля склалася трагічно: після битви на р. Калка, коли вони першими покинули поле бою, та навали орд Батия в 40-х роках XIII ст., половці зійшли з історичної арени, розчинившись у тих етносах, які збереглися.

Найцікавішими матеріальними пам'ятками кочового світу є так звані кам'яні баби – скульптури чоловіків і жінок.

ЛЕКЦІЯ 8

Тема 8. Археологічні пам'ятки козацьких часів

План

1. Питання витоків українського козацтва. Територія поширення козацьких старожитностей.
2. Дослідження пам'яток Запорізьких Січей в різні періоди існування козацтва.
3. Козацькі паланки та зимівники. Оборонні замки-фортеці Правобережжя і Лівобережжя України.
4. Військова справа. Господарство та побут козаків. Видатна роль запорізького козацтва в історії України.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
4. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
8. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
9. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
10. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

12. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

13. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст./ Д. Я. Телегін та ін. – Режим доступу:

<http://ereadr.org/book/istorija/187787-arheologiya-dobi-ukrayinskogo-kozactva-xvi-xviii-st/3>

14. Ковальова І. Дослідження Богородицької та Старокодацької фортець у 2011 р.

– Режим доступу:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40486/01-Kovaleva.pdf>

15. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1993.

Методичні вказівки

1. ПИТАННЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. ТЕРИТОРІЯ ПОШИРЕННЯ КОЗАЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Козаки – найдивовижніша нація у світі
Вольтер

Існує кілька основних теорій походження козацтва: «етнічних витоків», «уходницька», «захисна» і «соціальна». Згідно з теорією «етнічних витоків», козаки – це особлива група нащадків інших народів (хозар, черкесів, татар). «Уходницька» теорія пов'язує появу козацтва з «уходом» населення в Придніпров'я на промисли за рибою, сіллю, дикими кіньми тощо. Відповідно до «захисної» теорії козаки появились у зв'язку з необхідністю захистити південні кордони країни від набігів татар. «Соціальна» теорія пов'язує виникнення козацтва з посиленням політичного, економічного, соціального, національного та релігійного гніту.

Виокремить причини виникнення козацтва.

Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

- існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

- досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками.

Поміркуйте над джерелами формування козацтва.

Окресліть назви і розташування Січей козаків в різні періоди історії України.

2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАПОРІЗЬКИХ СІЧЕЙ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ІСНУВАННЯ КОЗАЦТВА

Пам'ятки козацьких часів

З археолого-архітектурних пам'яток козацьких часів варто виділити такі: запорозькі січі; міста, села, зимівники де проживали козаки; козацька зброя; козацькі клейноди; монументальні споруди світського та релігійного характеру; поховання козаків; місця боїв; побутові речі козаків.

Запорізькі січі

Січ – укріплене місто козаків, лежало за дніпровими порогами на островах. Перша Січ виникла на о. Мала Хортиця.

Згадайте про засновника цієї Січі – Байду Вишневецького.

Кожна січ, то було окреме укріплення, обнесене ровом і валом з частоколом на ньому та баштанами з вікнами для гармат. Висота валів близько 10 м. на центральній площі січі стояла церква, будівлі старшини, пушкаря, а навколо – понад 30 куренів, в яких мешкали козаки. Курені являли собою довгі приземкуваті споруди довжиною десятка метрів.

Поблизу кожної січі знаходився козацький цвинтар. Інколи на цих місцях і до наших днів збереглися кам'яні хрести з надписами.

На Правобережній Україні виявлено замки-фортеці козацьких часів.

Замки-фортеці пізнього середньовіччя часто зводили на місцях давньоруських городищ і міст XII-XIII ст. Традиції будівельної техніки давньоруських дерево-земляних фортець з використанням елементів кам'яної архітектури знайшли своє продовження у замках-фортецях XIV-XVст. Це простежено під час археолого-архітектурних досліджень у Хотині, Камянець-Подільському, Меджибожі, Кременці.

Перший науковий опис січей здійснив історик Д. Яворницький.

Після Першої світової війни херсонський археолог В. Гошкевич проводив археологічні роботи на Кам'янській січі.

Помітного успіху археологи досягли під час розкопок на о. Мала Хортиця починаючи з 1968 р. різними експедиціями.

З огляду на те, що частина січей затоплена Каховським водосховищем, то мова йде про підводну археологію.

Клейноди – відзнаки козацького війська, що використовувалися у XVI-XIX ст. Уперше клейноди Військові Запорізькому надав польський король Стефан Баторій у 1576 р. Серед них була хоругва (прапор), бунчук, булава та печатка з гербом. Пізніше до них добавились інші відзнаки, зокрема, литаври, пернач. До речі, військові клейноди зберігалися або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці.

Козацькі литаври

3. КОЗАЦЬКІ ПАЛАНКИ ТА ЗИМІВНИКИ. ОБОРОННІ ЗАМКИ-ФОРТЕЦІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

«Паланка» у перекладі з турецької означає «невелике укріплення». Це було управління і сама територія. Паланки розташовувалися на площі, окружність якої становила 1700 км. Паланкову старшину складали: полковник, осавул та писар. Влада паланкового полковника була значною: він заміщав у своєму районі кошового отамана і тому мав право страчувати злочинців.

Його влада поширювалася і на тих, хто проїжджав через паланку. Територію, яку займали окремі паланки, була далеко не однаковою. Археологічні дослідження в паланках поки що майже не проводилися.

Зимовище – це невеликі хутори, розташовані по берегах річок, по островах, ярах. У кожному було декілька хатин для житла і господарські споруди. Селилися в зимівниках сімейні запорожці, що залишили січову службу, старшини, що віддалялися в степ зі своєю челяддю.

Кількість сіл і зимівників зростає в період Нової січі. Для вивчення зимівників багато інформації можна знайти у картах землекористування. Археологічні дослідження зимівників проводились мало. У 1990 р. на о. Хортиця співробітниками місцевого музею був розкопаний зимівник козака Шевця, де вивчено дві будови.

«Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, – це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом – центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів» (Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К., 1993)

4. ВІЙСЬКОВА СПРАВА. ГОСПОДАРСТВО ТА ПОБУТ КОЗАКІВ. ВИДАТНА РОЛЬ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Самостійно ознайомтеся з військовою справою козаків.

До речі, неперевершено майстерності запорожці досягли у використанні табору з возів, який застосовувався для просування військ, наступу, оборони. Батьківщиною табору з возів є безмежний степ. Народившись, спочатку як спосіб захисту від ворога голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний спосіб оборони, а потім і наступу. Згідно з організаційною структурою війська того часу на кожні 5-10 козаків був один віз, на якому перевозилась зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней (взимку), лопати, сокири, пилки та ін.

Як був озброєний козак? Добре! На озброєнні в козаків були шаблі і списи, а також гармати, мушкети, пістолі, самопали, рушниці. Проти ворожої кінноти козаки застосовували якірці та рогульки. Зброю і бойові припаси (порох, кулі) запорожці робили

самі. Кожен козак мав мати при собі сокиру, косу, лопату, шнури тощо, щоб у разі потреби насипати вали і будувати укріплення, а також зв'язувати вози у табір.

Зверніть увагу на господарство та побут козаків. Зокрема, розвиток скотарства (розводили коней, велику рогату худобу, свиней), рибний промисел, торгівлю та ремесла. У зв'язку з торгівлею важливе значення мають нумізматичні знахідки. Вони засвідчують, що, окрім монет місцевого київського і львівського виробництва, на українському грошовому ринку XIV-XV ст. були в обігу чеські, татарські, литовські, польські, угорські, італійські, молдовські монети.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семинар 1

Тема: Предмет та завдання археології як історичної науки. Основні етапи розвитку археології

План

1. Предмет, завдання та методи дослідження в археології. Археологічна періодизація.
2. Типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар.
3. Археологічна культура. Польова археологія. Археологічні розвідки. Методика розкопок.
4. Становлення археологічної науки та видатні археологічні відкриття. Генріх Шліман і пошуки Трої. Розвиток Східної археології. Розеттський камінь. Царські поховання Ура.
5. Початки археологічних досліджень в Україні.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Археологія. – Київ, 2004. – № 3. – С. 116-125.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К: Либідь, 1992.
7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.

8. Видатні та мовідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
9. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
10. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
11. Залізняк Л. Стародавня історія України. – К., Темпора, 2019. – 640 с.

Теми рефератів:

1. Наукові дослідження Єгипту.
2. Вавилонські старожитності. Сади Семіраміди.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте повідомлення:

1. Археологічні скарби.
2. Реставрація пам'яток і знахідок.
3. Охорона археологічних пам'яток.

2. Запитання:

1. Які особливості археології як науки?
2. З якими науками співпрацює археологія?
3. Що вивчає антропологія?
4. Що Вам відомо про старожитності Вашого краю?

Творчі завдання:

1. Прокоментуйте вислів «Все боїться часу, але час боїться пірамід».

Семінар 2

Тема: Населення України в добу палеоліту, мезоліту та неоліту

План

1. Ранній і середній палеоліт.
2. Пізній палеоліт. Удосконалення знарядь праці. Поява релігійних вірувань та мистецтва.
3. Поява нової форми суспільної організації – племені. Винаходи мезоліту.

4. Загальна характеристика неоліту. «Неолітична революція».
5. Кам'яний вік Волині. Знахідки на горі Куличівка (Кременець).

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Археологія. – Київ, 2004. – № 3. – С. 116-125.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.
7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
8. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
9. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. Луцьк, 2005.
11. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
12. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
13. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
14. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
15. Залізняка Л. Стародавня історія України. – К., Темпора, 2019. – 640 с.

Теми рефератів:

1. Культурно-територіальне членування пам'яток мезоліту України.
2. Культура лінійно-стрічкової кераміки неоліту.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть замальовки крем'яних знарядь праці:
  - Теоретично-практичний квест (придумайте завдання).
  - Набуття навичок малювання археологічний знахідок (зробіть замальовки в альбомі). Зокрема, відщеп, гостроконечника, нуклеусу, пластини, ручного рубила, стріли наконечника.
2. Доповніть текст і визначіть, який період кам'яного віку характеризується:
«З колоди грубого дерева первісна людина видовбала човен, витесала зручні весла для греблі по воді. Аякже! Плисти човном за течією ріки було набагато легше, аніж пробивати собі дорогу сокирою у дрімучій пущі...» (Цветков В. «Мала Історія України-Руси»).
3. Які основні ознаки, що характеризують людину вмілу?
4. Поясніть значення вогню у житті первісної людини.
5. Які зміни в житті давньої людини відбулися у зв'язку з похолоданням?
6. Чому первісні люди не могли жити поодиночі? Яка доля чекала первісну людину, котру виганяли з гурту?

Семінар 3

Тема: Мідно-бронзовий вік. Трипільці

План

1. Загальна характеристика мідного віку. Археологічна спадщина Кукутені-Трипілья: поселення, керамічне виробництво, господарство та культура.
3. Культура Гумельниці.
4. Сусіди трипільців в Україні.
5. Загальна характеристика бронзового віку. Культури епохи бронзи.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
4. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков.– К: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
8. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
10. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
11. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.
14. Рындина Н. В.Энеолит и бронзовый век / Н. В. Рындина, А. Д. Дегтярева. – Москва, 2002.

Теми рефератів:

1. Пам'ятки трипільської культури Волині.

2. Епоха бронзи на Волині.

Завдання для самостійної роботи

1. Замалуйте зразки посуду племен трипільської культури.
2. Поміркуйте: куди зникли трипільці?
3. Важливі винаходи епохи енеоліту, як вони вплинули на побут людини?
4. Підготуйте невелике повідомлення з презентацією про катакомбну культуру.
5. Підготуйте повідомлення про кераміку у святково-обрядовій практиці населення Лівобережної України. (Сватковський С. О. Кераміка у святково-обрядовій практиці населення Лівобережної України // Зб. наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2004. – Вип.16. – С.38-44)

Семінар 4

Тема: Ранній залізний вік. Кіммерійці. Скіфи. Сармати

План

1. Особливості раннього залізного віку. Кіммерійці та їх сусіди. Чорноліська, Лужицька та Висоцька культури.
2. Скіфи їх поява та заняття. Пам'ятки Степової Скіфії. Кургани. Скіфо-перська війна.
3. Сармати у Північному Причорномор'ї. Мистецтво та поховання.
- 4.Таври.

Література

1. Геродот. Історії / Переклад А. О. Біленького. Київ, 1993.
2. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
3. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.

6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков.– К: Либідь, 1992.

7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.

8. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.

9. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.

10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.

11. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf

12. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.

13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

Теми рефератів:

1. Лужицька культура.

2. Землероби Лісостепу в кіммерійську добу.

Завдання для самостійної роботи

1. Який привід до скіфо-перської війни (за Геродотом)?

2. Напишіть невеличке оповідання про один день з життя кіммерійця.

3. Використовуючи текст С. 126 (Словник-довідник з археології / за ред. Н. О. Гаврилук. – К., 1996.) доповніть речення «Комаров – поселення доби раннього залізного віку... У ньому знайдені жертovníки, ... Само ж поселення відноситься до другого періоду...».

4. Прокоментуйте спосіб життя скіфів за художнім твором В. Чемериса «Ольвія»

«Кочові ж племена скіфів припроваджували у місто скот, везли шерсть, хутра, мед, іноді приганяли валки рабів, яких вони

захоплювали під час своїх численних набігів на сусідні племена. Найчастіше кочовики приводили полонених гетів та трибалів з фракійського краю. Рабів перевозили у Грецію разом із хлібом. В Афінах, кажуть, із скіфських рабів набирали міську поліцію. Але цього разу з'явився не мирний торговий караван, а тисяча вершників...»

«О, ставши вождем, я відрядив Ора у світ предків з усіма почеснями, на які він заслуговував. Рідко кого з вождів так ховали у цих краях! Яму викопали у п'ять людських зростів, а з боку вирили підкоп довжиною у п'ять людських зростів. Обіклали його камінням. Там у саркофазі й поклали Ора, його каптан так і сяяв од золотих бляшок, ще я поклав йому меч у золотих піхвах. Пояс його теж у золотих прикрасах, горить і сагайдак, обкладений золотом. На шию небіжчику наділи золоту гривну. Рядом поклали ще один одяг у золоті, поставили бронзовий посуд й великі казани, щоб Ор на тім світі варив м'ясо, поклали амфори з винами, чаші поставили золоті й срібні. І це ще не все! – гордовито вигукнув Тапур. – Сорок відбірних коней велів я закопати в боковій ямі, щоб вождь Ор мав на чому їздити у світі предків. П'ятеро конюхів лягло, десять рабинь пішло в могилу Ора! Ще й у ноги йому семеро задушених слуг кинув. От! І збруя у коней теж вся у золоті. От як я відрядив свого батька у той світ! Далеко в степу видно його могилу! Довго скіфи возили землю, доки насипали такий високий курган. Коли курган насипали, на кургані провели тризну, пили і їли у славу Ора, а потім вбили п'ятдесят слуг і стільки ж коней. Вбитих насадили на кілки, щоб слуги були на конях, і розставили їх навколо кургану, а потім навозили землі ще... О, далеко видно у степу могилу Ора! Їдуть скіфи, питають: чия ж то могила? Вождя Ора, одказують, то син його, Тапур, так поховав батька. Все літо мої люди возили землю до могили Ора, а я казав ще і ще. Тепер могила найвища у цих степах. Кращих каменотесів я знайшов, і вони вправно вирубали Ора із каменю. Он він стоїть на могилі, кам'яний Ор. Хто йому все те поставив? Тапур. І про Тапура всі в степах говорять. І ще довго-довго розповідатимуть. От! Бачиш, з кургану дивиться на нас кам'яний Ор...»

«- Тут живе Табіті – богиня домашнього вогнища, - показав Тапур на попіл вогнища. – Вона й оберігатиме тебе у шатрі. Але ти не печалься, ми, кочовики, довго не засиджуємося на одному

місці. Як тільки не стане трави, я дам знак, слуги розберуть шатра, складуть їх на повозки і ми покочуємо в глиб степів, до незайманих трав»...

«Пантеон скіфських богів та богинь з предковічних віків незмінно очолює Папай – бог грому і блискавки, покровитель скіфського гнізда. Скіфи шанують Папая, вітаючись, завжди кажуть: «Хай бог Папай пошле тобі здоров'я!» Хоча в руках Папая і грізний грім, але це мирний і добрий бог»

Семинар 5

Тема: Античні держави Північного Причорномор'я

План

1. Вивчення античних пам'яток Півдня України. Причини грецької колонізації.

2. Історія античних держав за писемними джерелами. Соціальний лад. Мистецтво та побут. Ремесла.

3. Археологічне вивчення Ольвії, Тіри, Ніконію, Херсонесу, Керкінітіди, міст Боспору (Пантікапей, Мірмекій, Тірітака, Німфей, Феодосія, Кіммерік, Кітей та ін.).

Література

1. Геродот. Історії / Переклад А. О. Біленького. – Київ, 1993.
2. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
3. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
4. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
5. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
6. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К: Либідь, 1992.

7. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
8. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
9. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
10. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
11. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
12. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.
12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.
13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.
14. Залізник Л. Стародавня історія України. – К., Темпора, 2019. – 640 с.

Теми рефератів:

1. Культура та мистецтво античних міст-держав Північного Причорномор'я.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть запитання (10) для вікторини з тематики семінару.
2. Підготуйте тематичну екскурсію-прогулянку по античному місту Щастя чи Херсонесі.
3. Дайте відповідь на питання: «Ольвія зазнала облоги 30-тис. війська полководця Александра Македонського Зопіріона, який виступив проти скіфів. Щоб вистояти, ольвіюполитам довелося...» Що зробити? (Джерело: Крижицький С.Д. ОЛЬВІЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. - 728 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Olviia>).

4. Завершіть речення «В античних містах Північного Причорномор'я розкопані численні залишки храмів, вівтарів, фортечних, поховальних споруд, житлових будинків тощо, а пам'ятки матеріальної і духовної культури цих міст прикрашають...» Що саме? (Джерело: Кржицький С. Д. АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. –

Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Antychni_derzhavy).

Семинар 6

Тема: Ранні слов'яни

План

1. Основні закономірності історичного розвитку слов'ян. Географічні умови і загально історичні особливості їх розвитку.
2. Історичні (писемні) джерела. Дані про слов'ян (венети, анти та склавени) у творах Йордана та Прокопія Кесарійського (IV ст.).
3. Археологічні культури слов'ян у Південно-Східній Європі.
4. Ранньосередньовічні східні слов'яни V-VII ст. Корчацько-працька культура. Зимнівське городище. Пеньківська культура.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
4. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков.– К.: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.

7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.

8. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.

9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.

10. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf

11. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

12. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.

13. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

14. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України / С. Сегеда. – К., 2012.

Теми рефератів:

1. Колочинська культура.
2. Пшеворська культура.
3. Язичницька релігія давніх слов'ян.
4. Ранньосередньовічні східні слов'яни V-VII ст.

Завдання для самостійної роботи

1. Вивчіть проблему етногенезу слов'ян.

Зокрема, опрацюйте розділ із праці Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України / С. Сегеда. – К., 2012. – С.222- 239.

Зверніть увагу на карпато-дунайську концепцію походження слов'ян, яку обгрунтував вчений Шафарик та позицію славіста Нідерле (С.223).

Також яким є антропологічний матеріал періоду Черняхівської культури? (С.226-239) Складіть тези відповіді.

2. Які склались передумови для утворення держави у східних слов'ян?

Тема 7. Археологічні пам'ятки Київської Русі

План

1. Давньоруські городища і селища.
2. Господарство та побут. Могильники, духовна культура та поховальні пам'ятки Русі.
3. Археологічне вивчення давньоруських міст.
4. Середньовічна археологія півдня України.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X- XIV ст./ М. Кучинко. – Луцьк, 2009.
4. Історія української культури: В 5 т. – Київ, 2001. – Т. I.
5. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.
6. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.
7. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К: Либідь, 1992.
8. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
9. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
10. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
11. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
12. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія».

– Режим доступу:

http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf

13. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу:
<http://istvolyn.info>

14. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

15. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2001.

16. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

17. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X-XIV ст. / М. Кучинко. – Луцьк, 2009.).

18. Залізняк Л. Стародавня історія України. – К., Темпора, 2019. – 640 с.

Теми рефератів:

1. Житла та господарські споруди часів Київської Русі.

2. Загальна характеристика матеріальної культури княжої доби.

3. Середньовічний Крим.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть тези на тему «Київська Русь в історіографії та джерелах».

2. Складіть рекламу ювелірному ремеслу княжої доби.

3. Опрацюйте уривок з праці та зробіть узагальнену розповідь про археологію середньовіччя, включаючи пам'ятки Західної Волині.

«Найбільш значимими серед ранньосередньовічних поселень Західної Волині, Холмщини та Підляшшя є близько сорока міст. Важливим чинником становлення міст була наявність поблизу них селищ, які були їх сільськогосподарською округою. Вважають, що ранньосередньовічному місту передував його зародок. Наприклад, зародком Володимира могло бути розташоване поблизу Зимнівське городище VI-VII ст., укріплене дерев'яними стінами.

Як засвідчили археологічні дослідження, городище займало домінуюче положення в поселенському комплексі навколишньої території. На думку автора розкопок В. Ауліха, воно могло бути

адміністративним центром племені, яке входило до першого державного утворення на цих землях – Дулібського союзу.

Одним з найдавніших міст був Червен. Дослідження в 50-х роках ХХ ст. проводились археологічною експедицією під керівництвом К. Яжджевського, а в 70-х роках продовжилися Я. Гурбою.

Відкрито дерев'яну мостову, зрубні конструкції валів, ряд господарських і житлових споруд – півземлянок XI ст. і наземних XII-XIII ст. Серед знахідок – кераміка, знаряддя праці, предмети побуту, озброєння, культу.

Наприкінці Х ст. на історичну арену виходить Володимир (Волинський), перша згадка про який відома з 988 року

В результаті архітектурно-археологічних робіт В. Антонович та ін. ще в 1886 р. відкрили залишки невідомої церкви в урочищі Стара Катедра і дослідили руїни Успенського собору.

Велику групу місцевих пам'яток X-XIV ст. становлять сільські поселення. За археологічними даними вони поділяються на дві групи: укріплені – городища і неукріплені – селища. Головною ознакою городищ є вали і рови, що оточують замкнутий простір.

Потужною фортецею був Кременець, уперше названий в 1227 р. у зв'язку з намаганням угорців захопити його».

(Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X-XIV ст. / М. Кучинко. – Луцьк, 2009. – С. 39-97.)

4. Розкажіть про булаву – «клевець» (Джерело: Федоришин М. Булава «клевець» чи булава «гачок»? – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=6159:2015-11-27-07-53-36&catid=37&Itemid=17).

Семінар 8

Тема 8. Археологічні пам'ятки козацьких часів

План

1. Питання витоків українського козацтва. Територія поширення козацьких старожитностей.

2. Дослідження пам'яток Запорізьких Січей в різні періоди існування козацтва.

3. Козацькі паланки та зимівники. Оборонні замки-фортеці Правобережжя і Лівобережжя України.

4. Військова справа. Козацькі судна. Економіка і побут козаків. Видатна роль запорізького козацтва в історії України.

Література

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>

2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.

3. Матюшин Г.И. Археологический словарь / Г. И. Матюшин. – Москва, 1996.

4. Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.

5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.

6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.

7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.

8. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.

9. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf

10. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>

11. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 163-174.

12. Давня історія України. – В 2-х т. / Головний редактор П. П. Толочко. – К.: «Либідь», 1994.

Теми рефератів:

1. Озброєння козаків.
2. Економіка та побут козаків.
3. Військові походи козаків.

Завдання для самостійної роботи

1. Опишіть та замалюйте козацькі клейноди.
2. Тезисно передайте зміст статті О. Титової «Козацькі старожитності у дослідженнях Дмитра Телегіна». – Режим доступу:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40514/29-Titova.pdf?sequence=1>
3. Яке значення козацтва в історії України?

ТЕМИ ІНДЗ З АРХЕОЛОГІЇ

1. Розвиток кам'яної індустрії в епоху палеоліту.
2. Техніка спорудження штучного житла в епоху палеоліту.
3. Проблеми походження людини.
4. Зародження мистецтва в епоху пізнього палеоліту.
5. Неолітичні культури України.
6. Культури раннього залізного віку Волині.
7. Знахідки зі скіфських курганів.
8. Культура грецьких колоній Північного Причорномор'я.
9. Язичництво східних слов'ян і Русі.
10. Поселення та поховальні пам'ятки східних слов'ян у IX-XIII ст.
11. Озброєння доби Київської Русі.
12. Старожитності доби Київської Русі.
13. Оборонні замки-фортеці XV-XVII ст.
14. Предмети козацького озброєння.
15. Кременеччина у кам'яну добу.
16. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
17. Вторгнення готів та черняхівська культура.

ТЕМИ КУРСОВИХ РОБІТ З АРХЕОЛОГІЇ

1. Археологічні знахідки Волині за матеріалами Кременецького краєзнавчого музею.

2. Дослідження старожитностей Волині Олександром Цинкаловським та використання матеріалів у роботі шкільного гуртка.

3. Михайло Кучинко – вчений-археолог Волині.

4. Археологічні знахідки Ю.Шумовського.

5. Методика проведення археологічних розкопок у кін. XX поч. XX ст.

ПРАКТИКУМ

Тести до тем «Кам'яний вік», «Мідно-бронзовий вік. Трипільці»

Виберіть три правильних твердження із запропонованих.

1. Рештки найдавніших стоянок первісних людей знайдено:
  - А. Рихта на Волині.
  - Б. Антонівка на Донбасі.
  - В. с. Королеве (Закарпаття).
  - Г. м. Амвосіївка (Донбас).
  - Д. с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина).
2. Ручне рубило
  - А. Вигодовлялося шляхом оббивання кам'яної заготівки з обох боків.
  - Б. Мало довгасту, плескату форму.
  - В. Робилося з отворами шляхом свердління.
  - Г. Фарбувалося червоною фарбою.
  - Д. У первісної людини було універсальним інструментом.

3. Льодовик, приніс такі зміни у життя первісної людини:

- А. Винахід луку і стріл.
- Б. Помітне зменшення флори.
- В. Поява мамонтів та шерстистих носорогів.
- Г. Появилась кераміка.
- Д. Людина почала шити одяг із шкур тварин.

4. Що називають «еолітами»?

- А. Камінь.
- Б. Епоха періоду неоліту.
- В. Знаряддя виготовлене самою природою.
- Г. Ніби штучно оброблений кремій.
- Д. Предмет побуту раннього залізного віку.

5. Основним заняттям людей раннього палеоліту були:

- А. Ткацтво.
- Б. Збиральництво.
- В. Полювання.
- Г. Добування вогню.
- Д. Виготовлення знарядь праці з каменю.

6. Розвиток крем'яної техніки пізнього палеоліту характеризується:

- А. Виготовленням ножеподібних пластин.
- Б. Людина почала використовувати знаряддя виготовлені з кістки та рогу.
- В. Виготовлення скребок шляхом нанесення по краю заготовки дрібної ретуші.
- Г. Вістря дротиків робили з бронзи.
- Д. Виготовлення мікролітичних пластин до 1 мм завтовшки.

6. Релігійні уявлення пізнього палеоліту:

- А. Синтоїзм.
- Б. Індуїзм.
- В. Тотемізм.
- Г. Магія.
- Д. Анімізм.

7. Мезоліту є характерним:

- А. Поява човна та рибальської сітки.

- Б. Ткацтво.
- В. Винайдення луку і стріл.
- Г. Виплавка заліза з болотяної руди.
- Д. Одомашнення диких тварин.

8. У неоліті у техніці виготовлення знарядь з'являються нові прийоми:

- А. Виготовлення скребок шляхом нанесення по краю заготовки дрібної ретуші.
- Б. Розпилювання.
- В. Виплавка заготовок.
- Г. Шліфування каменю.
- Д. Свердлення.

9. У період неоліту були поширені такі культури на території українських земель:

- А. Трипільська культура.
- Б. Чорноліська культура.
- В. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
- Г. Буго-дністровська культура.
- Д. Сурська культура.

10. Риси мідного віку:

- А. З'являється колесо і гарба.
- Б. Поява мистецтва.
- В. З'являються гончарні печі.
- Г. Виникають копальні.
- Д. Поява племені.

11. Посуд періоду культури кулястих амфор має такі ознаки:

- А. Нігтьоподібні заглибини орнаменту, розміщені у три ряди.
- Б. Опуклобок кулясті амфори.
- В. Кришки з високим бортиком.
- Г. Елементом орнаменту є відбитки прямокутного чи напівкруглого штампа.
- Д. Зображення квітів.

12. Для епохи бронзи властиво:

- А. Поглиблення першого суспільного поділу праці.

- Б. Виплавка заліза і сталі.
- В. Винайдення штучного металу.
- Г. Майнова нерівність.
- Д. Виготовлення зброї із заліза.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ ТА ЗАХИСТУ РЕФЕРАТУ / КУРСОВИХ РОБІТ

Реферат – письмова форма доповіді на певну тему, зміст лише повідомляє про щось, а не переконує в чомусь.

Інформативний реферат складається зі вступу, основної і заключної частин.

Основні етапи підготовки реферату:

1. Вибір теми із переліку запропонованого кафедрою або викладачем. За бажанням студент може сам запропонувати оригінальну тему в межах програми курсу.

2. Якнайповніше використання реферативних журналів. Це дозволить ознайомитись майже з 80% процентів опублікованих праць в даній галузі.

3. Пошук і вивчення літератури, її конспектування або ж виписування окремих положень.

4. Систематизація здобутої інформації.

5. Формулювання мети та завдань роботи, складання плану і у відповідності до нього – виклад тез, наведених у першоджерелах, підбір і запис доказів їх вірності.

6. Узагальнення опрацьованого матеріалу і з'ясування перспектив її подальшого дослідження.

Текст реферату (8-10 сторінок машинопису) оформляють за такою структурою:

- титульна сторінка;
- простий план або зміст;
- вступ, в якому обґрунтовується актуальність теми, її практичне значення, мета і конкретні завдання роботи;
- основна частина – два-три розділи. Кожний розділ нумерується і має свою назву. В розділах подається огляд та оцінка літератури з обраної проблеми, висловлюються власні міркування щодо неї. В основній частині обов'язково мають бути посилання на джерела, елементи аналізу та систематизації запропонованих шляхів вирішення певної проблеми;

- висновки – у них підсумовується виконана робота згідно з визначеними завданнями;
- список використаних джерел. До нього заносяться опрацьовані джерела із дотриманням усіх необхідних вимог.

Тема курсової роботи пропонується викладачем фахової кафедри або студентом за згодою керівника. Перелік затверджених за студентом тем із зазначенням керівника і виконавця курсових робіт зберігається на кафедрі.

Основними структурними частинами наукової роботи є: титульна сторінка; зміст (план); перелік умовних позначень (факультативно); вступ; розділи (глави), підрозділи (параграфи), пункти, підпункти; висновки; список використаних джерел; додатки (факультативно).

Курсова робота оцінюється керівником, а її захист відбувається перед комісією, до складу якої входять викладачі кафедри. Кращі роботи, в основу яких покладений експеримент, рекомендуються до захисту у вигляді доповіді на студентській науковій конференції.

(Див. Плахтій П.Д. Основи наукознавства. Навчальний посібник / П. Д. Плахтій, І.Д. Гуменюк, Л.Г. Любінська. – Кам'янець-Подільський ПП «Медобори», 2011)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – 504 с. [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://arheologija.ru/vstup-do-arheologiyi/>
2. Винокур І.С. Археологія України: Підручник / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Археологія. – Київ, 2004. – № 3. – С. 116-125.
4. Словник-довідник з археології / за ред. Н. О. Гаврилюк. – К., 1996.

5. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І. Т. Черняков.– К: Либідь, 1992.
6. Археологія : Для дітей середнього шкільного віку / Авт. – упорядник Т. Е. Єрмановська. – Харків, 2005. – 319 с.
7. Видатні та маловідомі археологи України (Біографічні нариси) / Уклад. В. А. Рудий. – Львів, 2007. – 324 с.
8. Бобак О. Час відкривати істину. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства / Олександр Бобак. – Луцьк, 2008.
9. Кучинко М. Археологія Волині / М. Кучинко. – Луцьк, 2005.
10. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fistor/program_566697a34231f.pdf
11. Сайт «Історична Волинь». – Режим доступу: <http://istvolyn.info>
12. Петрашенко В. О. Актуальні проблеми сучасного дослідження і збереження археологічної спадщини [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/pub/petrashenko.htm>
14. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: ВЦ «Академія», 2016.
15. Бурдо Н. Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків: «Фоліо», 2007. – 415 ст.
16. Макарчук С. Етнічна історія України / С. Макарчук. – К., 2008.
17. Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009-2011 рр.); за наук.ред. Н. М. Нікітенко. – К., 2013.
18. Сегеда С. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України / С. Сегеда. – К., 2012.
19. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшся в X-XIV ст. / М. Кучинко. – Луцьк, 2009.
20. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій / М. О. Чмихов. – К., 1992.
21. Залізняк Л. Стародавня історія України. – К., Темпора, 2019. – 640 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

АРХЕОЛОГІЯ

**для студентів спеціальності
«Історія»**

навчально-методичний посібник

Підписано до друку 15.09.2020 р.
Формат 60х90/16. Гарнітура Times New Roman
Папір офісний. Друк RISO.
Ум. друк. арк. 9,34. Ум. обл. арк. 6,56.
Тираж 50 примірників